

บทที่ 5

ข้อค้นพบด้านข้อมูล วิธีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้ จากงานวิจัย ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน

การจำแนกงานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์

ในการสังเคราะห์ข้อค้นพบด้านข้อมูล วิธีวิทยา การเรียนรู้และการจัดการความรู้ จากงานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน พบว่างานวิจัยที่นำมาศึกษาจำแนกได้เป็นสองส่วนคือ งานวิจัยเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และ ภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อความสะดวกในการลำดับเนื้อหาและรายละเอียดของงานวิจัย จึงขอเสนอการจำแนกข้อมูลออกเป็นสองส่วนก่อน จากนั้นจึงจะนำมาสังเคราะห์ข้อค้นพบร่วมกัน

1. งานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พบว่ามีงานวิจัยที่ศึกษาในประเด็นนี้ 24 เรื่อง จำแนกลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติที่นำมาศึกษาได้เป็น ทรัพยากรป่าไม้ 10 เรื่อง ทรัพยากรน้ำ 3 เรื่อง ทรัพยากรพลังงาน(ทดแทน) 1 เรื่อง นอกจากนี้ ยังมีงานวิจัยด้านการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรป่าไม้ 6 เรื่อง และงานวิจัยการจัดการทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าไม้และทรัพยากรน้ำ 3 เรื่องคือ การอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์กล้วยไม้ป่า การใช้ประโยชน์จากผึ้ง และการจัดการหนอนไม้ไผ่(คิเบาะ)และกะบ(เดปือ) ให้มีความยั่งยืน

1.1 งานวิจัยด้านทรัพยากรป่าไม้ งานวิจัยที่นำมาศึกษา 10 เรื่อง เป็นการศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศไทย ทั้งภาคเหนือ ได้ และตะวันออกเฉียงเหนือ ที่มีลักษณะภูมิประเทศแตกต่างหลากหลาย ทั้งมีประชากรท้องถิ่นหลายชาติพันธุ์ อาทิ การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีทั้งที่เป็นพื้นที่ป่าไม้ทั่วไป ได้แก่การศึกษาในพื้นที่ป่าดงลาน ที่เป็นรอยต่อระหว่าง อ.ภูผาม่าน และ อ. ชุมแพ จ.ขอนแก่น ป่าโนนทราย อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ ป่าชุมชนโคกใหญ่ อ.วาปีปทุม จ.มหาสารคาม และป่าโคกพนัง ต.สีชมพู อ.สีชมพู จ.ขอนแก่น

การศึกษาในพื้นที่ป่าทาม(พื้นที่ชุ่มน้ำ) มีการศึกษาการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ทามลุ่มน้ำมูลตอนกลางอ.โพนทรายจ.ร้อยเอ็ด และป่าทามทุ่งพันขัน บ้านดงสาร ต.โพนงาม อ.อากาศอำนวย จ.สกลนคร

ในภาคเหนือ มีการศึกษาวิจัย การจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่เหมาะสมใน
 ประชาคมบ้านไม้สูง-บ้านปางคามน้อย ต.ปางมะผ้า อ.ปางมะผ้า จ.แม่ฮ่องสอน ซึ่งมีประชากร
 ส่วนใหญ่เป็นไทใหญ่และมุสลิมและมีการศึกษาป่าชุมชนน้ำหนาวใน ต.น้ำหนาว อ.น้ำหนาว
 จ.เพชรบูรณ์ ส่วนภาคใต้ มีการศึกษาการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชายเลนของชุมชน และชุมชน
 บ้านคลองลิติ อ.ท่าแพ จ.สตูล ซึ่งเป็นชุมชนอิสลามและการศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชน
 เพื่อการพัฒนาทรัพยากร ธรรมชาติป่าชายเลน นอย่างยั่งยืนในตำบลบางขุนไทร อำเภอบ้านแหลม
 จังหวัดเพชรบุรีซึ่งเป็นชุมชนพุทธและอิสลาม

1.2 งานวิจัยด้านทรัพยากรน้ำมี 3 เรื่อง โดยวิจัยในพื้นที่ภาค
 ตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือและภาคใต้ อย่างละ 1 เรื่อง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นการ
 วิจัยการจัดการน้ำระบบย่อยโดยองค์กรชุมชนในต.กุดชาติบ อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์ ที่ได้รับผลกระทบ
 จากการใช้น้ำจากการเก็บกักน้ำของเขื่อนราศีไศล ในภาคเหนือ เป็นการศึกษา ผลกระทบจาก
 นโยบายจัดการน้ำของรัฐ กรณีบ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยหญ้าไทร หมู่ 6 ต.สะเมิงใต้
 อ.สะเมิง จ.เชียงใหม่ โดย ทีมนักวิจัยที่เป็นชนเผ่าปกากะญอ ส่วนภาคใต้ เป็นการวิจัย การจัดการ
 น้ำในระบบเกษตรกรรมที่ยั่งยืน โดย เครือข่ายออมทรัพย์ลุ่มน้ำหลังสวน จ.ชุมพร

1.3 งานวิจัยด้านพลังงาน เป็นการศึกษาวิจัยเชิงทดลองเพื่อ ผลิตพลังงาน
 ทดแทนก๊าซชีวภาพจากมูลสัตว์ ในบ้านแม่คองซ้าย ต.เมืองคอง อ.เชียงดาว จ.เชียงใหม่ โดย ทีม
 นักวิจัยชนเผ่าปกากะญอ

1.4 งานวิจัยด้านการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์/การท่องเที่ยวเชิงนิเวศแบบมี
 ส่วนร่วมของชุมชน จำนวน 6 เรื่อง เป็นการศึกษาวิจัยในภาคเหนือ 4 เรื่อง และภาคใต้ 2 เรื่อง โดย
 ภาคเหนือมีการวิจัยในชุมชนบ้านแม่กำปอง ต.ห้วยแก้ว กิ่งอ.แม่ฮอน จ.เชียงใหม่ ชุมชนบ้านป่า
 เหมียง อ.เมืองปาน จ.ลำปาง ชุมชนบ้านแก่งเกาะใหญ่ ต.ปางมะค่า อ.ชาณุวรลักษบุรี
 จ.กำแพงเพชรและชุมชนบ้านน้ำตอน ต.นาบัว อ.นครไทย จ.พิษณุโลก

ในภาคใต้มีการวิจัยการจัดการท่องเที่ยวเชิงนิเวศแบบมีส่วนร่วมชุมชนในจังหวัดพังงา
 ทั้งสองเรื่อง โดยวิจัยในชุมชนบ้านนางย่อน ต.คุระ อ.คุระบุรี และชุมชน ต.กะปง อ.กะปง จ.พังงา

1.5 งานวิจัยการจัดการทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้
 และน้ำมี 3 เรื่อง เป็นการศึกษาในภาคใต้ 2 เรื่อง ได้แก่ โครงการการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์กล้วยไม้
 ป่าในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งมีการรวบรวมข้อมูลกล้วยไม้ป่าภาคใต้ 7 จังหวัดคือ สตูล
 พังงา กระบี่ ตรัง พัทลุง สุราษฎร์ธานี และนครศรีธรรมราช และงานวิจัยการใช้ประโยชน์จากผึ้ง
 เป็นการ ศึกษาใน พื้นที่ป่าเขาตองเชือกช้าง โดย กลุ่มป่าชุมชนตำบลท่งน้อย อ.ควนกาหลง จ.สตูล

ส่วนในภาคเหนือเป็นการวิจัยเพื่อหาวิธีจัดการอนุรักษ์ระบบนิเวศป่าและน้ำ เพื่อให้ป่าไม้และแหล่งน้ำซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของหนองน้ำฝายและกบมีความยั่งยืน โดยงานวิจัยมีรากฐานจากภูมิปัญญาของชนเผ่าปกากะญอ ที่สืบทอดองค์ความรู้ในการจัดการระบบนิเวศป่า น้ำมาเป็นเวลานาน

1.6 งานวิจัยด้านปัญหาสิ่งแวดล้อม มี 1 เรื่อง เป็นการวิจัยเพื่อ การแก้ปัญหาผลกระทบจากโรงงานต้มเกลือและสูบน้ำเกลือ ที่สร้างความเสียหายต่อพื้นที่เกษตรของชุมชนบ้านคอกม้า บ้านหนองไร่ และบ้านโนนค้อ ต.โคกพระ อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม ที่ความเค็มของเกลือทำให้ดินเสื่อมสภาพไม่สามารถทำเกษตรได้ บ้านเรือนที่อยู่อาศัยทรุดตัว ทั้งยังเกิดผลกระทบด้านอากาศ แหล่งน้ำ ป่าไม้และทำเลเลี้ยงสัตว์ของชุมชน

2. งานวิจัยด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน มีจำนวน 18 เรื่อง จากงานวิจัยทำให้เห็นบทบาทของภูมิปัญญาท้องถิ่นของคนท้องถิ่นในประเทศ ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ และมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สืบสานภูมิปัญญาที่ล้ำค่า ที่ตกทอดมาถึงปัจจุบัน งานวิจัยด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นที่นำมาศึกษา จำแนกได้ดังนี้

2.1 งานวิจัยเพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูพันธุกรรมข้าวพื้นบ้านที่ปัจจุบันสูญหาย จำนวน 5 เรื่อง เป็นการวิจัยในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 4 เรื่อง ได้แก่ การศึกษาพันธุกรรมท้องถิ่นสุรินทร์ ที่พบการอนุรักษ์พันธุ์ข้าวพื้นเมืองในกลุ่มชาว ลาว กูย เขมร การศึกษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านใน อ.ปทุมรัตน์ จ.ร้อยเอ็ด การศึกษารวบรวมพันธุกรรมข้าว และพืชที่ปลูกในพื้นที่ป่าดงลาน จ.ขอนแก่น ที่ตั้งอยู่ในภูมินิเวศน์เทือกเขาเพชรบูรณ์ และการวิจัยรวบรวมพันธุ์ข้าวและพืชท้องถิ่นในพื้นที่ป่าอย่างลึก บ้านเทพพนา ต.บ้านไร่ อ.เทพสถิต จ.ชัยภูมิ ในกลุ่มชนพื้นเมืองชาวนนหรือคนดง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมของคนในจ.ชัยภูมินครราชสีมาและเพชรบูรณ์

ส่วนในภาคใต้มีการวิจัย แนวทางการฟื้นฟูการทำนาโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในพื้นที่บ้านท่าช้าง และบ้านทะเลน้อย ต.พนางตุง อ.ควนขนุน จ.พัทลุง

2.2 งานวิจัยด้านพืชผักพื้นบ้านมี 5 เรื่อง เป็นการวิจัยในภาคใต้ 3 เรื่องได้แก่ การวิจัยอาหารพื้นบ้านในพื้นที่ลุ่มน้ำหลังสวน อ.พะโต๊ะ จ.ชุมพร โดยเครือข่ายลุ่มน้ำหลังสวน การวิจัยการปลูกผักผสมผสานแนวเกษตรธาตุ4 โดยกลุ่มเครือข่ายปาดันน้ำเขาพระ ต.เขาพระ อ.รัตภูมิ จ.สงขลาและการศึกษาพันธุกรรมพื้นบ้าน “กะพ้อ”ของกลุ่มผักปลอดสารพิษบ้านน้ำหารา-ทุ่งพัก ต.ทุ่งนุ้ย อ.ควนกาหลง จ.สตูล

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีการวิจัยการฟื้นฟูผักร้างในพื้นที่ที่ตามโดยชุมชน ในพื้นที่ป่าทามกุดเป่ง ต. ยางคำ อ. โพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และในภาคเหนือมีการวิจัยพันธุ์กรรมพืชผักพื้นบ้านในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน ของเกษตรกรรายย่อย ภูมินิเวศน่าน

2.3 งานวิจัยด้านสมุนไพร มีการวิจัย 2 เรื่อง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ ได้แก่การวิจัยเพื่อหาแนวทางการอนุรักษ์ฟื้นฟูและพัฒนาพรรณพืชสมุนไพรป่าภูลังกาที่ครอบคลุมพื้นที่ในจังหวัดหนองคายและนครพนม โดยกลุ่ม หมอชาวบ้านป่าภูลังกา และการวิจัยพืชสมุนไพรในชุมชนบ้านบางเหริ่ง โดยกลุ่มรักษาทือกเขาบันทัด ต.เกาะเต่า อ.ป่าพะยอม จ.พัทลุง

2.4 งานวิจัยด้านการทำเกษตรกรรมที่เหมาะสมกับพื้นที่ต่างๆ เป็นการวิจัยเพื่อค้นหาองค์ความรู้ ภูมิปัญญาในการหาวิธีการที่เหมาะสมในวิธีการทำเกษตรกรรมในพื้นที่ที่มีความแตกต่างของระบบนิเวศ ซึ่งมีทั้งการเพาะปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ งานวิจัยมี 4 เรื่อง เป็นการวิจัยที่ทำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด ได้แก่ การวิจัย เกษตรกรรมที่เหมาะสมกับพื้นที่ลุ่มน้ำพรหม ที่วิจัย 5 ชุมชน ในอ.ภูเขียว และเกษตรสมบูรณ จ.ชัยภูมิ งานวิจัยการเกษตรที่เหมาะสมกับนิเวศป่าบุ่ง-ป่าทาม ต.หนองแค อ.ราชสีห์ จ.ศรีสะเกษ งานวิจัยรูปแบบการหาปลาที่เหมาะสมกับสภาพระบบนิเวศของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง โดยเก็บข้อมูลในชุมชน 3 จังหวัด คือศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด และสุรินทร์ และงานวิจัยรูปแบบการเลี้ยงโค-กระบือที่เหมาะสมกับพื้นที่ตามต.ดอนเรด อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

2.5 งานวิจัยภูมิปัญญา ด้านการย้อมสีผ้าพื้นบ้าน 1 เรื่อง เป็นงานวิจัยที่ศึกษาภูมิปัญญาการย้อมสีผ้าพื้นบ้านด้วยวัตถุดิบธรรมชาติของเผ่ากะเลิง ต. รามราช อ. ท่าอุเทน จ.นครพนม

2.6 งานวิจัยภูมิปัญญาเหล้าพื้นบ้าน 1 เรื่อง เป็นการวิจัยเพื่อฟื้นฟูและพัฒนากระบวนการผลิตเหล้าพื้นบ้านให้เหมาะสมกับวิถีวัฒนธรรม เศรษฐกิจสังคมชุมชน โดยเครือข่ายเหล้าพื้นบ้าน จังหวัดขอนแก่น ทั้งนี้เนื่องจากเหล้าพื้นบ้านมีความสำคัญที่เป็นส่วนหนึ่งของพิธีกรรมในวิถีชุมชน

งานวิจัยที่นำมาสังเคราะห์เพื่อสร้างข้อค้นพบและองค์ความรู้ด้านการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน จำนวน 42 เรื่อง มีข้อค้นพบที่สำคัญดังนี้

ข้อค้นพบด้านข้อมูลจากงานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ของประชาชน

1. ข้อค้นพบด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

1.1 ที่มาของการจัดการทรัพยากร : ทำไมต้องจัดการทรัพยากร ?

จากการศึกษาบริบทด้านประวัติศาสตร์ และการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรในชุมชนจากงานวิจัยที่นำมาศึกษา ทำให้เห็นภาพที่ชัดเจนว่า เหตุที่ต้องมีการจัดการทรัพยากรนั้น เนื่องจาก มีการแย่งชิงทรัพยากรกันมากขึ้น ทั้งในลักษณะการแย่งชิงของประชาชนด้วยกันเองและการแย่งชิงของรัฐจากประชาชน อาจกล่าวได้ว่า ปัญหาด้านการจัดการทรัพยากรนั้นเป็นประเด็นร้อน ที่อยู่เบื้องหลังงานวิจัย หรือเป็นที่มาของการวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรหลายงานวิจัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานวิจัยไต้หวัน ที่งานวิจัยมีที่มาจากการได้รับผลกระทบของโครงการสร้างเขื่อนของรัฐที่กระทบต่อวิถีความเป็นอยู่ และการทำมาหากินของประชาชน เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศ มีวิถีการผลิตด้านการเกษตรและการดำรงชีวิตที่ต้องพึ่งพิงกับทรัพยากรธรรมชาติ เมื่อทรัพยากรธรรมชาติถูก ทำลายไป ทำให้ได้รับความเดือดร้อนอย่างมาก นอกจากนี้การจัดการในอดีตที่ชุมชนเคยใช้ ไม่สามารถจะรับมือกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ จึงจำเป็นต้องมีการจัดการในรูปแบบใหม่ที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมและวิถีชีวิตในปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป

งานวิจัย“การศึกษาองค์ความรู้ในการจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ทามลุ่มน้ำมูลตอนกลาง” ของพุม บัญเต็ม และคณะ (2549, น. 139) กล่าวถึงจุดเปลี่ยนสู่การจัดการป่าทาม ที่ชุมชนได้เรียนรู้ร่วมกันว่า “ระบบการจัดการแบบเดิม” นั้นไม่สามารถตอบสนองหรือรองรับสภาพการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นได้ ช่วงการปรับเปลี่ยนทำให้รู้ว่า การเปลี่ยนแปลงนั้นมีต้นสายปลายเหตุอย่างไร ใครเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย และทิศทางการจัดการในอนาคตข้างหน้า นั้น ชุมชนไม่สามารถโดดเดี่ยวตนเองได้ แต่ต้องสัมพันธ์หรือถูกภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ จุดเปลี่ยนนี้มีเหตุปัจจัยจากหลายปัจจัย ได้แก่ สถานการณ์ปัญหาการเสื่อมโทรมของทรัพยากร สถานการณ์ขัดแย้งและแย่งชิงทรัพยากร ระบบ /อำนาจการจัดการเดิมของชุมชนถูกแทรกแซงโดยระบบอำนาจหน่วยงานของรัฐและกระแสการพัฒนาในวงกว้างที่มีผลต่อการพัฒนาสังคมของชุมชน

1.2 การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรในอดีต ถึงปัจจุบัน

การเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรในอดีตถึงปัจจุบันนั้น สะท้อนจากการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับพื้นที่ป่า ที่พบการเปลี่ยนแปลง 3 ช่วงคือ

1.2.1 สภาพป่าก่อนถูกทำลาย ปัจจุบันทรัพยากรป่าไม้ถูกทำลายและมีพื้นที่ลดลงจำนวนมาก ส่งผลให้ทรัพยากรอื่น ๆ ลดความอุดมสมบูรณ์ลง ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ ที่เคยมีมาในอดีตและเปลี่ยนแปลงไปนั้น เห็นได้จาก งานวิจัยงานวิจัยของ บุญเรือง ยางเครือ และคณะ (2548, น. 16-18) เรื่อง “รูปแบบการพัฒนาป่าชุมชนโคกใหญ่ โดยองค์การบริหารส่วนตำบลและองค์กรชุมชน” ที่พบการเล่าเรื่องสืบทอดกันมาว่า

“...สภาพป่าชุมชน ก่อนปี 2504 มีความอุดมสมบูรณ์ บางพื้นที่มีขนาดใหญ่ถึง 7-8,000 ไร่ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอย่างหนาแน่น อาทิ ต้นจิก ต้นรัง ต้นกุง ต้นชาด ต้นแดงขนาดสองคนโอบขึ้นไปเป็นส่วนใหญ่ มีสัตว์ป่าหลายชนิด อาทิ ไก่ป่า หมาป่า อีเห็น ก ระต่าย มีลำน้ำในป่า ไหลไปตามทางควายเดิน มีน้ำขังตามบ่อหลุมเล็ก ๆ ตามสายทาง สามารถดื่มกินได้แม้ในหน้าแล้ง...”

ช่วงก่อนปี พ .ศ.2504-2508 ก่อนการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติในหลายพื้นที่นั้น ความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนกับพื้นที่ป่า ต่างอยู่กับธรรมชาติแบบพึ่งพา กล่าวคือ ป่าคือสิ่งที่ให้ปัจจัย 4 ทุกสิ่งทุกอย่าง คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย ยารักษาโรค ชาวบ้านได้รับการปลูกจิตสำนึกในการสำนึกเห็นคุณค่าของป่า เช่น เมื่อเข้าป่าต้องไม่พุดจาบหลู่สิ่งต่างๆ จะเอาอะไรออกจากป่าต้องขอ ชาวบ้านต่างมีความเชื่ออย่างเหนียวแน่น ว่าป่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สามารถให้ทั้งคุณและโทษ การอยู่ร่วมกับป่าของคนในชุมชนสมัยนั้นคือการอยู่แบบถ้อยที่ถ้อยอาศัย มีการถ่ายทอดความเชื่อของการอยู่กับป่าแบบเกื้อกูลไม่เอาประโยชน์จากป่ามากเกินไปจนกว่าการหาเพื่ออยู่เพื่อกิน เช่น ชาวบ้านจะปลูกฝังกันมารุ่นต่อรุ่นในเรื่องการใช้ประโยชน์จากต้นไม้ ได้แก่ ต้นไม้ที่ถูกฟ้าผ่าจะไม่มีเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ เพราะเป็นเสนียดจัญไร หรืออาจจะเกิดฟ้าผ่าอีก ไม้ที่คาดว่าถ้าตัดจะล้มติดค้างต้นไม้อื่นจะเก็บรักษาไว้ เพราะมีรุกขเทวดาอยู่ ตัดฟันแล้วล้มไม่ถึงพื้น ถ้าพยายามเอามาใช้จะเป็นอันตรายต่อผู้ตัด หรือชาวบ้านจะไม่ตัดต้นไม้ขนาดใหญ่หลายๆ เพราะเชื่อว่ามีผีสงเทวดาอาศัยอยู่ ความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์ก็มี ได้แก่ จะไม่ล่าสัตว์ที่กำลังตั้งท้อง หรือเลี้ยงลูกอ่อน เป็นกฎหมายพรานป่าที่ถูกถ่ายทอดส่งต่อกันมาเพื่อให้สัตว์ได้แพร่ขยายพันธุ์ ก่อนเข้าไปเพื่อล่าสัตว์หาอาหาร จะมีการเซ่นไหว้หรือขออาหารจากเจ้าป่าเจ้าเขา หรือการหาของป่า เช่น เห็ด จะมีการสอนไม่ให้เก็บเห็ดดอกแก่ เพราะจะได้เหลือไว้สืบขยายพันธุ์เหล่านี้เป็นต้น

การเข้าไปใช้ประโยชน์จากป่าแบบพึ่งพาและถือว่าตนเองเป็นหนี้บุญคุณป่า อยู่กับป่าแบบนอบน้อมและไม่เบียดเบียนป่าจนเกินไป ทำให้ป่าสามารถทำหน้าที่ผลิตปัจจัยทั้ง 4 ให้กับคนในชุมชนมาช้านานหลายชั่วอายุคน

การใช้ประโยชน์จากป่าส่วนใหญ่ มีในสองลักษณะคือ “...มีการแผ้วถางป่าไว้ปลูกพืชเพื่อกินใช้ และการตัดไม้มาสร้างบ้านเรือน การแผ้วถางป่าไว้ปลูกพืชเพื่อกินใช้ เช่นปลูกกล้วย ฝรั่ง ฝ้าย โดยเลือกบริเวณที่ไม่มีต้นไม้ใหญ่ ใช้พื้นที่ประมาณครอบครัวละ 1 งาน โดยไม่มีการจับจองเป็นกรรมสิทธิ์ของตนเอง และเมื่อทำเสร็จแล้ว โดยส่วนใหญ่จะปล่อยให้พื้นที่ป่าฟื้นตัว และหมุนเวียนไปใช้ประโยชน์ในแปลงอื่น”

มีคำกล่าวเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องป่าของชุมชนป่าโคกใหญ่ว่า “... ต้นไม้ใหญ่ บมีผี สาวผู้ดีบมีชู้ ธรณีสถิตแตก ” ซึ่งชี้ให้เห็นความเชื่อว่า ต้นไม้ใหญ่มีผีอาศัยอยู่ การปฏิบัติต่อป่าต่อต้นไม้ จึงเป็นแบบให้เคารพยำเกรง และเชื่อว่าถ้าใครทำให้ผีป่า เทวดาอารักษ์ที่สิงอยู่ ต้นไม้โกรธ จะ มีอันเป็นไปต่าง ๆ นานา ทำให้คนไม่กล้าลบหลู่ ชาวบ้านมีความเชื่อต่อข้อห้ามหรือ “คะลำ” อย่างเคร่งครัด (บุญเรือง ยางเครือ และคณะ, 2548, น. 16-18)

ความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว ยังมีอิทธิพลถึงในปัจจุบัน ดังที่พบจากงานวิจัยของแสงทอง มะลิวงษ์ และคณะ (2548, น. 27) ว่า “... พื้นที่ป่าในทนายปัจจุบัน ที่ถูกทำลายลงไปมากนั้น ยังคงลักษณะเป็นป่าสมบูรณ์เฉพาะในเขตบริเวณ “พระจุมชุม” ซึ่งเป็นเขตศักดิ์สิทธิ์ เป็นที่อยู่ของผีบรรพบุรุษที่ช่วยปกป้องรักษา หากใครลบหลู่โดยการเข้าไปตัดไม้ อาจเกิดอันตรายได้ นอกจากนี้ยังมีความเชื่อ ในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์อีกแห่งคือ “ดอนเจ้าปู่” เป็นที่ยึดเหนี่ยวของชุมชน ทำให้หมู่บ้านไม่มีเพศภัย ฝนตกตามฤดูกาล...”

1.2.2 ช่วงที่ป่าถูกทำลาย เกิดจากนโยบายรัฐที่เป็นการแยกป่าออกจากคน ทำให้ชุมชนหมดความรู้สึกร่วมในการเป็นเจ้าของ หลังจากที่ชาวบ้านสามารถ อยู่ร่วมกับป่าเป็นเวลานาน โดยป่ามีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้าๆ อาจมีการขยายพื้นที่ทำกินบ้างแต่ไม่มากเพราะทำแบบพออยู่พอกิน การเปลี่ยนแปลงของผืนป่าที่เห็นอย่างชัดเจนคือ การเข้ามาประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ถือเป็นจุดวิกฤติ เนื่องจากการเข้าไปทำลายรากเหง้าของความ เชื่อที่ว่า ป่าเป็นของป่า ไม่มีใครเป็นเจ้าของ เมื่อรัฐประกาศความเป็นเจ้าของแล้ว ทำให้ชาวบ้านกลายเป็นผู้บุกรุกไม่สามารถเข้ามาใช้ประโยชน์จากป่าได้โดยอิสระเช่นเดิม ผลที่ตามมาคือ ความหวงแหน ความรักที่มีต่อผืนป่าลดลง โดยเฉพาะการอนุญาตให้เข้ามาสัมปทานป่า เป็ นสิ่งที่ทำลายความเชื่อเกี่ยวกับป่าไปมาก มีคำถามเกิดขึ้นมากมายในใจชาวบ้านว่า “ทำไมผู้เข้ามาสัมปทานป่าจึงสามารถโค่นต้นไม้ใหญ่ๆ ที่พวกเขาถูกปลูกฝังความเชื่อมาหลายชั่วอายุคนว่า ต้นไม้ใหญ่มีเทวดาใครไปตัดจะได้รับโทษ แต่ทำไมเขาไม่เห็นเป็นอะไรเลย ถ้าอย่างนั้นเรา ตัดบ้างก็คงไม่เป็นอะไร” ชาวบ้านจึงเริ่มมีการรุกรานมากขึ้นเรื่อยๆ หลังจากนั้น ชาวบ้านเข้าทำประโยชน์จากป่า โดยไม่สนใจว่าป่าจะเสื่อมโทรมไปอย่างไร เพราะไม่ใช่ป่าของเรา อยากตัดก็ตัด อยากล่าก็ล่า ความเชื่อ

เกี่ยวกับป่าของชาวบ้านเริ่มเสื่อมคลายลง แต่ชาวบ้านก็ยังเข้าไปเก็บเกี่ยวประโยชน์จากป่าเช่นเดิม

งานวิจัยของบุญเรือง ยางเครือ (2548, น. 18) ชี้ให้เห็นว่า นอกจากการสัมปทานป่าไม้ในหลายพื้นที่ของประเทศแล้ว การปลูกพืชเศรษฐกิจตามนโยบายของรัฐ อาทิ ปอ มันสำปะหลัง ยูคาลิปตัส ก็ทำให้พื้นที่ป่าลดลง ในภาคอีสาน มีข้าราช การออกมาประชุมชาวบ้านให้จับจองที่ป่า โดยกำหนดให้ครอบครัวละ 7 ไร่ ซึ่งในขณะนั้นคนที่เริ่มทำการจับจองก่อนคือกำนันผู้ใหญ่บ้านและผู้มีฐานะดีในชุมชน หลังจากนั้นเจ้าหน้าที่ออกมารังวัดที่ โดยการซื้ออย่างคร่าวๆของผู้นำชุมชน ซึ่งทำให้กำนันในขณะนั้นได้ที่ป่าประมาณ 300 ไร่

หลังปี 2518 พืชเศรษฐกิจที่รัฐส่งเสริมให้ปลูกราคาตกต่ำ ทำให้ชาวบ้านเลิกปลูกพืช หันมาตัดไม้ฟันส่งขายให้โรงงานต้มเกลือที่อ.บรบือ วาปีปทุม และนาคุณ จ.มหาสารคาม นอกจากนี้มีการตัดไม้ขนาดใหญ่ส่งขายให้พ่อค้าในตลาดเพื่อทำการแปรรูป ส่วนไม้ขนาดเล็กลงมากก็ขายทำเป็นเสารั้ว ทำให้ป่ายิ่งเสื่อมโทรมมากยิ่งขึ้น อาจกล่าวได้ว่ายุคนี้เป็นยุคที่ป่าถูกทำลายมากที่สุด

ข้อมูลดังกล่าวสอดคล้องกับงานวิจัยของหนูเกณ จันทาสี และคณะ (2548, น. 38) ที่ชี้ให้เห็นถึงการจัดการของรัฐที่ก่อให้เกิดปัญหาว่า

“...ก่อนการประกาศเขตป่าสงวนป่าดงลานปี 2508 ป่าพนักใหญ่ซึ่งมีแนวเขตติดกับป่าดงลานมีความอุดมสมบูรณ์มาก ลักษณะยังเป็นป่าเบญจพรรณ ไม้ที่สำคัญคือ ไม้มะค่า ไม้ประดู่ ไม้แดง ตะแบกและริมลำห้วยจะมีไผ่ป่าและไม้ยางจำนวนมาก มีสัตว์ป่านานาชนิดอาศัยและหากินตามพื้นที่ป่า ทั้งขนาดเล็กจนถึงขนาดใหญ่ อาทิ ช้าง เสือ กวาง เก้ง หมูป่า ไก่ ตัณนิม ฯลฯ..” การลดลงของพื้นที่ป่ามีสาเหตุจากหลายปัจจัยดังนี้

- การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าดงลาน เมื่อปี พศ .2508 ตามกฎกระทรวงฉบับที่ 47/2508 รัฐได้ควบคุมการจัดการป่าทั้งหมด ซึ่งมีเนื้อที่ 333,350 ไร่ โดยถือว่าป่าเป็นของรัฐ ชาวบ้านถูกกีดกันออกจากวิถีชีวิตในการพึ่งพาป่า รัฐจัดการป่าเพื่อการค้าและการอนุรักษ์ ความรู้สึกเป็นเจ้าของป่าของชาวบ้านหมดไป ความหวงแหนและจิตสำนึกในการดูแลรักษาข้าวลูกข้าวหลานหมดไป เหลือเพียงแต่การลักลอบเข้าไปใช้ประโยชน์ ทำให้พื้นที่ป่าถูกบุกรุก และมีการลักลอบล่าสัตว์ป่า

- การให้สัมปทานไม้เพื่อการค้าปี 2514-2515 องค์การอุตสาหกรรมป่าไม้ได้ให้สัมปทานไม้ประเภท ไม้ยาง ไม้ประดู่ ไม้มะค่า ไม้แดง ในบริเวณนอกเขตป่าสงวน คือ บริเวณริมฝั่งแม่น้ำพอง และบริเวณป่าพนักใหญ่ ทำให้ความหนาแน่นของต้นไม้ลดลง เมื่ อดันไม้ใหญ่ล้มลงทับ

ต้นไม้เล็กตาย ก็มีการจุดไฟเผาป่าโล่งเตียน ราษฎรก็เข้าจับจองทำกิน ทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว

- นโยบายรัฐช่วงปี 2519-2523 เป็นช่วงที่ป่าพื้งใหญ่ ป่าดงลานและหลายป่าในจังหวัดขอนแก่น ลดลงอย่างมากเฉลี่ยปีละ 84,791 ไร่ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับนโยบายรัฐ 3 เรื่องใหญ่ๆ คือ นโยบายเพื่อความมั่นคงในการปราบปรามผู้ก่อการร้าย โดยการเปิดป่าทำลายที่ซ่อนตัว นโยบายส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง เพื่อใช้พื้นที่จำนวนมากในการเพาะปลูก และการให้สัมปทานไม้ในเขตป่าสงวน ทำให้ไม้ขนาดใหญ่ถูกตัดโค่น เหลือเพียงแต่ไม้ที่ไม่มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ สภาพป่าที่เหลืออยู่เปลี่ยนจากป่าเบญจพรรณเป็นป่าเต็งรัง ตามไม้ขนาดเล็กที่เหลืออยู่ พื้นที่ที่เคยเป็นป่าก็เปลี่ยนสภาพเป็นพื้นที่ไร่และพื้นที่นา

1.2.3 ช่วงการฟื้นฟูสภาพป่าและการฟื้นฟูสำนึกร่วมของคนในชุมชนเกี่ยวกับป่า เวลาที่ผ่านมาเป็นเครื่องพิสูจน์ว่า การใช้อำนาจรัฐในการรักษาป่าเพียงลำพัง โดยมิให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม ทำให้ไม่สามารถรักษาผืนป่าไว้ได้ ทั้งยังก่อให้เกิดความขัดแย้ง บ่มเพาะความเกลียดชังระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ของรัฐ นำมาซึ่งความรุนแรงในอนาคตได้ หลังจากทีหลายหน่วยงานเห็นว่า พื้นที่ป่ามีความเสื่อมโทรมไปมากในระยะเวลาไม่กี่ปี การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวส่งผลต่อระบบนิเวศโดยรวม กล่าวคือ เมื่อป่าไม่มี ก็ไม่มีสัตว์ป่า ไม่มีพืชพันธุ์ ัญญาหารอุดมสมบูรณ์เช่นเคย ชาวบ้านพึ่งพาป่าได้น้อยลงเพราะทรัพยากรมีจำกัด ต้องใช้เงินมากขึ้นในการให้ได้มาซึ่งปัจจัยสี่ จึงมีการกลับมาทบทวนแนวคิดที่ว่า ก่อนหน้านี ทำไมชาวบ้านอยู่กับป่ามาช้านาน แต่ป่ายังเหลือ อยู่เป็นจำนวนมาก สิ่งเหล่านี้นำไปสู่การฟื้นฟูแนวความคิดความเชื่อเก่าๆ ที่สืบทอดกันมาเกี่ยวกับป่า สัตว์ป่า ซึ่งถือว่าเป็นการเดินก ลับไปสู่ทางที่ถูกต้องคือ การที่จะทำอย่างไรให้ชาวบ้านรู้สึกว่าเขาคือเจ้าของป่า ไม่ใช่ผู้บุกรุก การเป็นเจ้าของต้องมีความรู้สึก ร่วมคือรู้สึกหวงแหนและพยายามรักษาป่าให้คงอยู่ ดังนั้นจึงมีการนำแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องป่าชุมชนมาใช้ในเวลาต่อมา

“ป่าชุมชน” เป็นศัพท์ใหม่ ที่ถูกสร้างขึ้นมาเพื่อทำความเข้าใจกับสังคม และเป็นเหมือนคำจำกัดความแบบกว้างๆ ของการจัดการป่าโดยคนในท้องถิ่น แต่ในระดับพื้นที่จะมีรายละเอียดของแต่ละชุมชนที่แตกต่างหลากหลาย ซึ่งมีทั้งความเหมือนและความแตกต่างกัน ในขณะที่แต่ละชุมชนมีการจัดการป่ามาอย่างต่อเนื่องยาวนาน เพียงแต่ชาวบ้านไม่ได้เรียกว่าป่าชุมชนเท่านั้น

ป่าชุมชนมีแนวคิดพื้นฐานว่า “คนกับป่านั้นอยู่ด้วยกันได้” คนอยู่ได้เพราะป่าอยู่รอด เพราะต่างคนต่างพึ่งพาซึ่งกันและกัน โดยยังสามารถรักษาระบบนิเวศวิทยาไม่ให้เสียไป และถือเป็นรูปแบบการพิทักษ์รักษาป่าโดยชาวบ้านในท้องถิ่นเอง (ฮวง คำมี และคณะ, มปป., น. 3)

ป่าชุมชน คือ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับทรัพยากรป่าไม้ อันรวมถึงแหล่งต้นน้ำ ลำธาร พันธุ์พืช สัตว์ป่า ตลอดจนความสัมพันธ์ที่ป่ามีต่อสิ่งแวดล้อมอื่นๆ เช่น ภูมิอากาศ ฤดูกาล เป็นต้น ความสัมพันธ์ดังกล่าว มีลักษณะของการพึ่งพาอาศัยและเกื้อกูลประโยชน์ซึ่งกันและกัน เนื่องจากชุมชนได้ตั้งถิ่นฐาน อาศัยและหากินอยู่กับป่า อันเป็นแหล่งทรัพยากรที่ทรงคุณค่าของชุมชน ความอยู่รอดของชุมชนจึงขึ้นตรงต่อความยั่งยืนยาวนานที่ป่าจะยังประโยชน์ให้แก่ชุมชนได้ การใช้ประโยชน์จากป่า จึงต้องดำเนินไปอย่างสมดุลควบคู่กับการดูแลรักษาทรัพยากรธรรมชาติ ให้มีความอุดมสมบูรณ์ ดังนั้น ผู้ที่ดูแลรักษาป่าได้ดีที่สุดคือ ชุมชนที่อาศัยในพื้นที่นั้น โดยแสดงออกในรูปของกฎเกณฑ์ การควบคุม การลงโทษ ตลอดจนวัฒนธรรม ความเชื่อต่างๆ ภายใต้อิทธิพลของความร่วมมือนอกของสมาชิกในชุมชนทุกคน (ฮวง คำมี และคณะ, ม.ป.ป., น. 3-4)

ทั้งนี้ แนวคิดในการพัฒนาป่าชุมชนมีพื้นฐานแนวคิด 4 ประการคือ

(1). แนวคิดด้านนิเวศวิทยา ยอมรับมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศ ที่มีความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างสิ่งมีชีวิตคือ คน ต้นไม้ สัตว์ป่า และสิ่งไม่มีชีวิต ซึ่งประกอบเป็นระบบนิเวศ มนุษย์มีความจำเป็นต้องพึ่งพิง และอาศัยอยู่ในระบบนิเวศ จึงเป็นองค์ประกอบหนึ่งของระบบนิเวศ โดยที่พฤติกรรมของมนุษย์อันเกิดจากระบบสังคมมนุษย์ เป็นองค์ประกอบสำคัญที่มีอิทธิพลต่อความสมดุลของระบบนิเวศ จึงมุ่งถึงการที่ให้มนุษย์อาศัยและพึ่งพิงกับระบบนิเวศโดยไม่มีการทำลาย

(2). แนวคิดการพัฒนาชนบท มองเห็นว่ากิจกรรมด้านการอนุรักษ์ จัดการทรัพยากรป่าไม้เป็นกิจกรรมที่มีผลต่อการพัฒนาชุมชน เนื่องจากป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่ชนบทได้พึ่งพิงในลักษณะต่างๆ เช่น แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ไม้ใช้สอย เป็นศูนย์รวมจิตใจอันเกิดจากความเชื่อ ประเพณีที่ได้ปฏิบัติสืบต่อกันมา ประชาชนที่อาศัยอยู่ในชนบทมีการดำรงชีวิตและมีวิธีการรักษาแหล่งป่าไม้ของแต่ละชุมชนแตกต่างกันไปตามประโยชน์ที่จะได้รับจากป่านั้นเป็นองค์ความรู้และภูมิปัญญาที่ควรได้รับการสนับสนุนให้เข้มแข็ง กิจกรรมการอนุรักษ์ ป่าไม้ในรูปของป่าชุมชน จึงเป็นกิจกรรมที่ส่งผลต่อการดำรงชีพของประชาชน ควรที่จะนำมาใช้เป็นส่วนหนึ่งร่วมกับกิจกรรมอื่นๆ ในการพัฒนาเพื่อให้ชุมชนอยู่รอดและพัฒนาตนเองได้

(3). แนวคิดการกระจายอำนาจ เป็นการกระจายอำนาจในการดูแลรักษาป่าไม้ จากที่ดำเนินการโดยหน่วยงานรัฐ ให้เป็นการร่วมกันดูแลรักษาโดยประชาชนเพื่อให้เกิดความร่วมมือ

ในการดูแลรักษาป่าที่มีอย่างจำกัดในปัจจุบัน ให้สามารถอำนวยความสะดวกประโยชน์ต่อชุมชนที่อยู่ใกล้พื้นที่ป่าไม้โดยตรงมากขึ้น

(4). แนวคิดด้านการใช้ประโยชน์ ทรัพยากรป่าไม้เป็นทรัพยากรที่ออกเงยได้ และสามารถจัดการให้มีผลประโยชน์ต่อเนื่องสม่ำเสมอ เนื่องจากป่าเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่เอื้ออำนวยผลต่อมนุษย์ด้านต่างๆ รวมทั้งเป็นการสร้างสมดุลระหว่างสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตด้วย

1.3 การต่อสู้ของชุมชน กับอำนาจรัฐในการปกป้องทรัพยากรของชุมชน

จากการศึกษางานวิจัยครั้งนี้พบว่า ในหลายพื้นที่ ชุมชนต้องต่อสู้กับอำนาจรัฐ และบุคคลากรของรัฐอย่างชนิดตาต่อตา ฟันต่อฟัน ต้องใช้กำลังใจและความสามัคคีของชุมชนเข้าแลกกว่าที่รัฐจะยินยอมให้ชุมชนมีการจัดการทรัพยากรเองอย่างชอบธรรม และปกป้องรักษาทรัพยากรเหล่านี้ไว้ให้ลูกหลาน คนรุ่นต่อไปได้ใช้ประโยชน์ ดังที่พบในงานวิจัยของบุญเรือง ยางเครือ และคณะ (2548) ว่าพ่อบุญเรือง ยางเครือ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่บ้านในขณะนั้น มีการเริ่มแนวคิดการอนุรักษ์ป่าโคกใหญ่มาตั้งแต่ปี 2529 -2530 โดยเล็งเห็นโทษของการทำลายป่า ได้เริ่มพูดคุยกับชาวบ้านและลูกหลานในชุมชน 14 หมู่บ้านรอบป่า เพื่อสร้างจิตสำนึกการรักป่า และในปี 2534 ชาวบ้านพบผู้มีอิทธิพลบุกรุกป่า โดยแผ้วถางที่ป่ามากกว่าที่ดินตนเองเพิ่มไป 170 ไร่ จึงมาร้องเรียนและแจ้งความที่สถานีตำรวจแต่ตำรวจไม่จับ โดยตำรวจบอกกับผู้แจ้งความว่า “ จับไม่ได้ นายไม่สั่ง ” ต่อมาเจ้าของที่ดินที่แผ้วถางที่รุกเข้าไปในที่ป่า ได้แจ้งความจับกุมพ่อบุญเรือง ยางเครือ ในข้อหาหมิ่นประมาทในที่สาธารณะ พ่อบุญเรืองเข้ามอบตัวโดยไม่มีการประกันตัว ชาวบ้านรอบป่าชุมชนโคกใหญ่ได้รวมตัวกันรอบสถานีตำรวจภูธรจ.วาปีปทุม จนตำรวจต้องย้ายพ่อบุญเรืองมาไว้ที่สถานีตำรวจภูธรจ.มหาสารคาม พ่อบุญเรืองอยู่ในคุก 8 วันและมีการต่อสู้คดีนานถึง 3 ปี ผลปรากฏว่าศาลยกฟ้อง พ่อบุญเรืองชนะคดี แต่ไม่ฟ้องกลับ

ปัจจุบันพื้นที่ป่าโคกใหญ่ซึ่งแต่เดิมมีกว่า 7,854 ไร่ ถูกจับจองไปถึง 3,588 ไร่ เหลือพื้นที่เพียง 4,266 ไร่

การต่อสู้ของชุมชนในการนำป่าชุมชนกลับมาเป็นของชุมชน กรณีป่าทามทุ่งพันชัน (สุวรรณ บงศ์บุตร และคณะ, 2549) ข้อมูลจากงานวิจัยมีว่า บ้านดงสาร เป็นหมู่บ้านขนาดกลางเกือบถึงใหญ่ มีประชากรหนึ่งพันเศษ เป็นหมู่บ้านที่มีธรรมชาติสวยงาม มีป่าทุ่งป่าทาม “ทุ่งพันชัน” ติดแม่น้ำสงคราม พื้นที่ 4,625 ไร่ มีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งเหล่านี้ทำให้กลุ่มนายทุนเล็งเห็นผลประโยชน์มหาศาลจึงกว้านซื้อที่ดินเพื่อปลูกพืชเศรษฐกิจล้มปทานเผาถ่าน ทำให้ทรัพยากรที่เคยมีความอุดมสมบูรณ์ร่อยหลอลง จนชุมชนเกิดความหวงแหนทรัพยากรที่กำลังจะหมดไป จึงถวายฎีกาต่อสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์พระบรมราชินีนาถ เมื่อ

ครั้งเสด็จประทับ ณ พระตำหนักภูพานราชนิเวศน์ เพื่อให้ทรงวินิจฉัยกรรมสิทธิ์ในที่ดินที่กลุ่ม
นายทุนเอาไป จนกระทั่งทำให้บริษัทคืนที่ดินให้แก่ชาวบ้านดงสาร

แต่กระนั้น แรงต้านก็ยังมียู่สูงจากกลุ่มชาวบ้านที่เคยได้รับผลประโยชน์จากบริษัท
ทำให้ทีมวิจัยทำงานลำบากมาก ชาวบ้านที่ไม่เข้าใจการทำงานมองว่ากลุ่มมีอบหรือ NGO มา
ศึกษาเอาข้อมูลไปขายกิน จึงไม่ให้ความร่วมมือ อีกทั้งกลุ่มผู้นำชุมชนไม่ให้ความร่วมมือในการ
ทำงาน และคอยยุไม่ให้ชาวบ้านเข้าไปร่วมกิจกรรมของทีมวิจัย กลุ่มผู้นำที่ต่อต้าน ได้ร่วมกันทำ
หนังสือถึงอำเภอให้ระงับโครงการวิจัย เนื่องจากไม่รู้ว่าแหล่งเงินทุนวิจัยได้มาจากที่ใด (ทั้งที่แหล่ง
ทุนวิจัยได้จาก สกว.) งานวิจัยชี้ให้เห็นว่า ชุมชนต้องต่อสู้กับกลุ่มนายทุนและชาวบ้านด้วยกันเองที่
เคยได้รับผลประโยชน์จากกลุ่มนายทุนด้วย

งานวิจัย “การจัดการน้ำโดยภูมิปัญญาท้องถิ่นและผลกระทบจากการจัดการน้ำ :
กรณีศึกษา บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยหญ้าไทร ตำบลสะเมิงใต้ อำเภอสะเมิง จังหวัด
เชียงใหม่ ” โดยทีมวิจัยชาวบ้าน บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยไทรใหญ่ (ม.ป.ป., น. 19-26)
พบว่าชุมชนปกากะญอได้อาศัยในลุ่มน้ำแม่ลานมาไม่ต่ำกว่า 400 ปีในอดีตชาวบ้านมีการทำมา
หากินแบบพึ่ง พาดิน น้ำ ป่า อาศัยธรรมชาติในการดำรงชีวิต ได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐที่
กำหนดขึ้นเพื่อบีบบังคับให้ชุมชนต้องปฏิบัติโดยขาดความชอบธรรม ภายใต้นโยบายป่าไม้แห่ง
ชาติ พ.ศ.2528 เป็นต้นมา ที่ดินทำกินของชาวบ้านถูกหน่วยจัดการต้นน้ำแม่ลานยึดไปปลูกต้นสน
และกระถินเทพาเป็นจำนวนมาก โครงการปลูกป่าของกรมป่าไม้เริ่มดำเนินการในปี 2516 เริ่มจาก
โครงการพัฒนาลุ่มน้ำแม่สา จากนั้น ปี 2526 ขยายมาถึงลุ่มน้ำแม่ลาน กินเนื้อที่กว่า 3,000 ไร่

ราวปี 2537-2539 กองอุทยานแห่งชาติ กรมป่าไม้ ได้เตรียมประกาศพื้นที่ดังกล่าว
เป็นเขตอุทยานแห่งชาติออบขาน ชาวบ้านได้รวมตัวกันเป็นเครือข่ายต่อสู้มาตั้งแต่ปี 2537 ให้กัน
พื้นที่ออกจากเขตเตรียมประกาศอุทยานฯ และยืนยันว่าไม่ให้กรมป่าไม้ประกาศเขตอุทยานฯ
ออบขาน จนปัจจุบันกรมป่าไม้ก็ยังไม่สามารถประกาศเขตอุทยานฯ ออบขานได้

อย่างไรก็ตาม ทั้งอุทยานฯออบขานและหน่วยจัดการต้นน้ำแม่ลาน ก็ยังไม่ยุติ
บทบาทในการควบคุมการทำไร่หมุนเวียนของชาวบ้าน ในปี 2546 หัวหน้าหน่วยคนใหม่ ได้
บันทึกภาพถ่ายชาวบ้านกำลังถางไร่ แล้วนำหลักฐานแจ้งไว้กับสถานีตำรวจภูธร สะเมิง และกำลัง
เจ้าหน้าที่ป่าไม้พร้อมอาวุธปืนได้เข้ามาในพื้นที่ สร้างความหวาดกลัวให้กับชาวบ้าน จนชาวบ้าน
บางส่วนต้องยุติการถางไร่ ออกไปทำงานรับจ้างในตัวอำเภอชั่วคราว

ขณะที่หน่วยต้นน้ำแม่ลาน ดำเนินการปลูกป่าในเขตต้นน้ำลำธาร นอกจากกิจกรรม
การปลูกป่าจะกระทบต่อระบบไร่หมุนเวียนของชาวบ้านแล้ว ยังมีกิจกรรมอื่นๆที่หน่วยฯกระทำ

แล้วกระทบต่อระบบนิเวศต้นน้ำอีกด้วย หัวหน้าหน่วยได้ใช้ตำแหน่งหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ ด้วยการสั่งให้ลูกน้องหรือลูกจ้างทำไม้เถื่อนทำเฟอร์นิเจอร์ เก็บกล้วยไม้จากป่าไปขายในเมือง ชาวบ้านได้รวบรวมข้อมูลและเปิดโปงพฤติกรรม จนกระทั่งถูกสอบสวนและย้ายไปในที่สุด

อีกสิ่งส่งผลกระทบกับชาวบ้านอย่างมากคือ การสร้างฝายน้ำล้นของหน่วยจัดการต้นน้ำ ที่นำน้ำเข้าสวนของลูกจ้างในหน่วย ทำให้ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านไม่มีน้ำใช้ จะมีก็ต้องรอน้ำที่เหลือจากการใช้ในสวนของลูกจ้างในหน่วยจัดการต้นน้ำ ฝายที่สร้างเริ่มจากฝายดินก่อน จนในปัจจุบันเปลี่ยนเป็นคอนกรีต ซึ่งส่วนใหญ่ใช้การไม่ได้ นอกจากจะพัง เก็บน้ำไม่อยู่แล้วยังทำให้เส้นทางน้ำเปลี่ยนทิศ ฝายซีเมนต์กลายเป็นแท่งคอนกรีตอยู่กลางลำห้วย

ช่วงก่อสร้างชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วย แต่หน่วยจัดการต้นน้ำอ้างว่าเป็นนโยบายนายกฯ(ชวน หลีกภัย ในสมัยนั้น) การสร้างฝายนอกจากทำให้ชาวบ้านเดือดร้อนจากน้ำไม่พอใช้แล้วยังทำให้ปลาไม่สามารถขึ้นสู่ลำน้ำได้ ชาวบ้านจึงไม่มีอาหารกิน การสร้างฝายทำให้ทรายท่วมรูป ปลาทำให้ปลาไม่มีที่อยู่อาศัย น้ำของปูนยังเค็ม ทำลายสัตว์ที่อยู่ในน้ำด้วย ระบบนิเวศของต้นน้ำ กล้าไม้ พืชผักก็เสียไปด้วย

งานวิจัยของชาวบ้านสรุปว่า “หน่วยจัดการต้นน้ำ ยึดทั้งที่ทำกินของชาวบ้านและยึดทั้งน้ำ พื้นที่ป่าต่างๆปลูกทับไปหมดเลย ปลูกป่าที่ไหนต้นไม้ใหญ่ก็หมดที่นั่น ที่สำคัญมีการสร้างฝายต่างๆเต็มลำห้วยไปหมด ทุกอย่างหน่วยจัดการต้นน้ำจะจัดการเองหมดโดยชุมชนไม่รู้เรื่อง...” (ที่วิจัยชาวบ้าน บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยไทรใหญ่ , ม.ป.ป., น. 26) จากการรวบรวมข้อมูลวิจัยของชาวบ้านพบว่า จำนวนห้วย 30 ห้วย มีการสร้างฝายถึง 150 ลูก¹ โดยไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่ต้องสร้างมากถึงขนาดนี้ นอกจากการแสวงหาผลประโยชน์จากการก่อสร้าง

การถอดบทเรียนของเครือข่ายกลุ่มเกษตรกรรมภาคเหนือ ซึ่งบ้านแม่ลานคำและห้วยไทรใหญ่เป็นสมาชิกอยู่ ได้ข้อสรุปร่วมกันว่าปัญหาและอุปสรรคสำคัญในการพัฒนาบนพื้นที่

¹ ชื่อลำห้วยที่ถูกสร้างฝายทับ ตัวเลขในวงเล็บคือจำนวนฝายที่สร้างทับลำห้วย :ห่อเส่อนาโก๊ะ (13) แม่ลานโก๊ะ(3) หวากลีโก๊ะ(3) หล่าพะโก๊ะ(1) ขาโก๊ะ(3) ชินะกำพูโก๊ะ(13) โคลโก๊ะ(4) ดอตะโก๊ะ(4) แดลโก๊ะ(2) อุกันโก๊ะ(2) ที่ด้อชูโก๊ะ(2) ญ่าคลาโก๊ะ (11) เลพะโดโก๊ะ(2) ปกาโก๊ะ(1) เสอตะโก๊ะ(11) มอชออะโก๊ะ(8) มะแนโก๊ะ(2) ปกาหงโก๊ะ(11) ที่เดอะออกกะโก๊ะ(2) ห้วยดงโก๊ะ(2) ผักกะตองโก๊ะ(1) หล่าพะโก๊ะ(1) คลิโก๊ะ(4) ชูเสื่อตันโก๊ะ(14) บ้านห่างโก๊ะ(4) เลพะโดะโพโก๊ะ (6) อีเหล่าโก๊ะ (12) เสอแควโก๊ะ (1) โตโก๊ะ (1) ข้าวดอกโก๊ะ (6)

สูงคือ หน่วยงานของรัฐที่เข้ามาพัฒนานั่นเอง โดย ทุกโครงการได้อ้างความด้อยพัฒนา ความยากจน การไม่รู้หนังสือ การตัดไม้ทำลายป่า ฯลฯ สารพัดข้อกล่าวหาที่มีต่อชุมชน ซึ่งล้วนเป็นความเท็จ เพียงเพื่อจะเอาโครงการต่างๆเหล่านั้นมาพัฒนาชุมชน กล่าวโดยสรุปคือ “การทำลายความชอบธรรมของชุมชนเพื่อสร้างความชอบธรรมในการเข้ามาของตนเอง” โดยไม่เคยถามความต้องการที่แท้จริงของชุมชนเลย

สาเหตุสำคัญที่หน่วยงานต่างๆ ดำเนินการตามข้างต้นได้ เนื่องจากเป็นการดำเนินการตามความต้องการของหน่วยงานหรือเจ้าหน้าที่ที่อยู่ในหน่วยงานมากกว่าความต้องการของชุมชน โดยเฉพาะผลประโยชน์แอบแฝงที่ซ่อนมากับโครงการต่างๆ ล้วนทำให้ฐานะของเจ้าหน้าที่มีความเป็นอยู่ดีขึ้น เนื่องจากทำได้สะดวก กล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ “สามารถทำผิดได้อย่างถูกกฎหมาย”

จากงานวิจัย ชุมชนวิเคราะห์ว่า สาเหตุสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้หน่วยงานรัฐปฏิบัติการแบบไม่ให้ความสำคัญกับชุมชน อยากทำอะไรก็ทำ คือ การที่เจ้าหน้าที่รัฐมีฐานคิดแบบอคติทางชาติพันธุ์ มองชาวเขาเป็นชาวป่าดอยไม่รู้เรื่องอะไร

ชุมชนมีบทสรุปสุดท้ายก็คือ “ยิ่งพัฒนาก็ยิ่งทำลาย” โดยเห็นว่า “...ยิ่งพัฒนาเจ้าหน้าที่รัฐยิ่งรำรวย แต่ชุมชนยิ่งยากจน เพราะสิ่งแวดล้อมถูกทำลายจากการทุจริตทุกรูปแบบ ชุมชนขาดความมั่นคงทางอาหารและอาชีพ ขาดความรู้สึกรับประกันและปลอดภัยในชีวิตประจำวัน การไม่เคารพต่อจารีตประเพณี วิถีชุมชน รวมทั้งการถูกจำกัดและถูกละเมิดสิทธิทุกด้าน” (ทีมวิจัยชาวบ้าน บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยไทรใหญ่, ม.ป.ป., น. 6)

จากการต่อสู้ของชุมชนกับรัฐอย่างยาวนานข้างต้น คงจะไม่ผิดนัก หากเราจะกล่าวว่า “การวิจัย” ก็เป็นอีกรูปแบบหนึ่ง ของการต่อสู้ในรูปแบบใหม่ที่ชุมชนใช้ ให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมและวิถีชีวิตในปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงไป เพื่อการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนในสถานการณ์การแย่งชิงทรัพยากรที่ยังแหลมคมอยู่ในปัจจุบัน

1.4 แนวทางการจัดการทรัพยากรของชุมชน

(1) แนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้

จากการรวบรวมคำถามวิจัยของงานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรป่าไม้พบว่า เป็นการหาคำตอบเพื่อค้นหารูปแบบวิธีการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนจากพื้นที่ป่าชุมชน ซึ่งมีการผสมผสานทั้งการฟื้นฟูวัฒนธรรมความเชื่อดั้งเดิมและการจัดการในรูปแบบใหม่ โดยเน้นการมีส่วนร่วมของประชาชนในพื้นที่ ที่มีรูปแบบองค์กรชุมชนหลากหลาย ทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยมีการศึกษาเพื่อประเมินสภาพความหลากหลายทางชีวภาพของป่าชุมชนที่เปลี่ยนแปลง

งานวิจัยของชุมชนระบุว่า สถานการณ์ปัญหาเกี่ยวกับการจัดการป่าที่ทวีความรุนแรงมากขึ้น ทั้งการลักลอบทำไม้เถื่อน การที่รัฐประกาศเขตป่าอนุรักษ์ทับที่ชุมชน และมีนโยบายอพยพชุมชนออกจากเขตป่า ทำให้ชุมชนจำต้องคิดค้นและพัฒนารูปแบบการจัดการที่มีอยู่เดิมให้เป็นรูปธรรมและได้รับการยอมรับมากขึ้น โดยการจัดตั้งองค์กรชุมชน สร้างกฎระเบียบข้อตกลงร่วมกัน รวมถึงพัฒนากิจกรรมในการอนุรักษ์ฟื้นฟูเพื่อสร้างจิตสำนึกในการดูแล และจัดการทรัพยากรของคนในชุมชนและเครือข่าย มีการกำหนดขอบเขตป่าชุมชนของทุกหมู่บ้านให้ชัดเจน ซึ่งส่วนใหญ่จะใช้สันปันน้ำเป็นเกณฑ์ และต้องเป็นขอบเขตที่ชุมชนมีศักยภาพที่จะดูแลป่าได้อย่างทั่วถึงด้วย²

คณะกรรมการป่าชุมชนทำหน้าที่ในการดูแลควบคุมสมาชิกให้ปฏิบัติตามกฎระเบียบที่ร่วมกันสร้างขึ้น ในขณะเดียวกันที่แบบแผนจารีตความเชื่อแบบดั้งเดิมของชุมชน ก็ยังคงทำหน้าที่ควบคู่ไปกับแบบแผนการจัดการใหม่

การจัดการป่าชุมชนในพื้นที่ทามนั้น งานวิจัยของพุดม บุญเต็ม (2549, น. 136) สรุปว่า ในการจัดการป่า ชุมชนต้องมีความรู้ ความเข้าใจพื้นฐานเกี่ยวกับบริบทพื้นที่ บริบทชุมชน การจัดการพื้นที่ทามที่ผ่านมามีดังนี้

- พื้นที่ทามเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ มีระบบนิเวศย่อยๆ ซึ่งชุมชนมีความรู้ความเข้าใจ สามารถปรับวิถีการทำมาหากินให้สอดคล้องกับสภาพดังกล่าวตลอดมา ชุมชนจึงรู้ว่าจะสามารถทำอะไรที่ไหน อย่างไรในแง่ของการจัดการ
- ชุมชนลุ่มน้ำ มีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์ทั้งน้ำ ป่าทาม พุงนาและป่าโคก เสมือนเป็นคนสามบ้าน คือบ้านโคก บ้านพุงและคนน้ำมูล วิถีดังกล่าวนี้เป็นวิถีชีวิตที่ชุมชนได้ปรับตัวเข้ากับสภาพการเปลี่ยนแปลงมาตลอด การจัดการป่าทามจึงมีความเกี่ยวโยงกับวิถีชุมชนโดยตรง
- การจัดการพื้นที่ทามในอดีต ซึ่งเป็นพื้น ฐานความสัมพันธ์ของการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน มีกลไกที่เป็นที่รู้กันว่า ใครเป็นเจ้าของหนองใดบ้าง ที่ไหนสามารถใช้ร่วมกัน และถ้าเกิดความขัดแย้งจะจัดการร่วมกันอย่างไร

² โดยทั่วไปชาวบ้านจะแบ่งพื้นที่ออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่ 1. พื้นที่อยู่อาศัย มีการใช้ประโยชน์เช่น การสร้างบ้านเรือน โรงเรียน วัด โบสถ์ อนามัย 2. พื้นที่ทำกิน ประกอบด้วยพื้นที่สวนที่ไร่ 3. พื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการใช้สอย เช่นหาฟืน ไม้สร้างบ้าน เครื่องไม้ใช้สอย รวมถึงการเก็บสมุนไพร 4. พื้นที่ป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ รวมทั้งพื้นที่ป่าตามความเชื่อ พื้นที่ดังกล่าว ชาวบ้านจะไม่เข้าไปตัดไม้หรือล่าสัตว์ แต่จะเก็บรักษาพื้นที่นี้ไว้ให้เป็นต้นน้ำลำธารของหมู่บ้านต่อไป

ดังนั้น รูปแบบการจัดการป่าชุมชนในยุคใหม่ที่เหมาะสม จึงเป็นรูปแบบที่เป็นรูป แบบการจัดการกึ่งปิดกึ่งเปิดโดยมีการฟื้นฟูอนุรักษ์ สามารถใช้ประโยชน์ได้แต่ไม่ทำลาย ซึ่งสอดคล้องกับระบบเดิมที่ชุมชนได้เคยจัดการมาก่อน โดยมี รูปแบบการฟื้นฟูที่เน้นการฟื้นตัวของป่าตามธรรมชาติเพราะป่าชุมชนสามารถฟื้นตัวได้ภายใน 1 ปี นอกจากนี้ยังเน้นการปลูกป่าและทำกิจกรรมมุ่งสร้างความเข้าใจและสร้างสำนึกร่วมชุมชน เพราะชุมชนตระหนักดีว่า ในการจัดการของชุมชนไม่สามารถโคดเดียวตนเองได้ ฉะนั้นชุมชนต้องพัฒนาระบบฐานข้อมูล ระบบแผนงาน การจัดการ พร้อมทั้งประสานกับองค์กรหน่วยงานเพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป

อนึ่ง ชุดความรู้ในการจัดการป่าชุมชนมีขั้นตอนดังนี้

- การวิเคราะห์สถานการณ์พร้อมกำหนดเป้าหมายทิศทางการทำงาน
- กำหนดพื้นที่และเสนอชาวบ้านจากผู้นำชุมชน
- แสวงหาความรู้เพิ่มเติมทั้งจากเวทีการแลกเปลี่ยนและการศึกษาดูงาน
- สร้างความเข้าใจกับชุมชนผ่านเวทีประชุม
- ดำเนินการทำความเข้าใจเพื่อยุติการทำประโยชน์ในพื้นที่
- กำหนดกฎระเบียบ คณะกรรมการ โดยเสนอความเห็นผ่านเวทีชุมชน
- ประกาศเขตและจัดกิจกรรมเชิงรณรงค์ร่วมกับองค์กรอื่นๆ
- นำเสนอขอขอบเขตให้ชัดเจนเสนอให้องค์กรท้องถิ่นรับรอง

ส่วนแนวทางอนุรักษ์จัดการป่าในพื้นที่ทั่วไป เช่นป่าโนนทราย อ.ราษีไศล

จ.ศรีสะเกษ โดยแสงทอง มะลิวงษ์ และคณะ (2548) พบว่าใช้แนวทางคล้ายคลึงกันโดยมีขั้นตอนในการทำงานคือ

1.จัดเวทีสร้างความเข้าใจชุมชน ระดับหมู่บ้าน เพื่อหารือ กฎกติกาการใช้ป่าร่วมกัน

- 2.การประชาคมหมู่บ้านเรื่องกฎระเบียบป่าชุมชน
- 3.ประชาสัมพันธ์ทั้งภายในและนอกชุมชน
- 4.จัดกิจกรรมรักษาป่าเพื่อให้เกิดความยั่งยืน

วัฒนธรรมความเชื่อกับการจัดการป่าชุมชน

ในการจัดการป่าชุมชนของทุกพื้นที่นั้น พบว่า ยังมีวัฒนธรรมความเชื่อในการจัดการป่าที่ยึดถือปฏิบัติในปัจจุบัน และมีการนำความเชื่อในอดีตมาปรับใช้กับปัจจุบัน อาทิ (หนูเกณ จันทาสี และคณะ, 2548, น. 52)

1. ความเชื่อเกี่ยวกับพื้นที่ป่าช้า เป็นที่น่าสังเกตว่าบริเวณป่าช้าจะมีความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้มากกว่าบริเวณอื่น เนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับป่าช้าว่าเป็นที่ฝังศพคนตาย ไม่ที่เกิดในเขตป่าช้าจึงเป็นไม้มิเป็นมงคล ถ้านำมาใช้จะทำให้ครอบครัวไม่มีความสุข จะมีการใช้ไม้ในเขตป่าช้าในงานเผาศพคนตายและใช้ในสาธารณะประโยชน์ทางศาสนา เช่นการก่อสร้างศาลา วัด ในภาวะที่อาหารตามธรรมชาติมีน้อยบางครั้งครอบครัวอาจไปเก็บเห็ดเป็นอาหาร แต่ส่วนใหญ่ยังมีความรังเกียจอยู่เพราะเป็นที่เฒ่าและฝังศพคนตาย

2. ดอนปู่ตา ปู่ตา เป็นความเชื่อของอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นความเชื่อเกี่ยวกับบรรพบุรุษที่ชาวบ้านยังคงถือปฏิบัติมาจนถึงปัจจุบัน ดอนปู่ตาเป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านเชื่อว่ามีผีปู่ตายายอาศัยอยู่ โดยการปลูกสร้าง ศาลปู่ตาไว้เป็นที่พักอาศัย มีความศักดิ์สิทธิ์คอยคุ้มครองคนในหมู่บ้านให้มีความร่มเย็นเป็นสุข ถ้ามีภัยธรรมชาติหรือมีเรื่องไม่สบายใจจะมีพิธีกรรมบวงสรวง เช่น ไห้ว โดยมีเฒ่าจ้ำ เป็นผู้นำมาทางพิธีกรรมเกี่ยวกับศาลปู่ตา พื้นที่ในดอนปู่ตาจะไม่มีการนำไม้มาใช้ประโยชน์ จะรักษาไว้ให้มีความร่มเย็น มีความเชื่อว่า ถ้านำไม้ในดอนปู่ตามาใช้ประโยชน์จะทำให้ปู่ตาโกรธและลงโทษผู้ละเมิด ทำให้เจ็บไข้ได้ป่วยหรืออาจถึงแก่ชีวิต ด้วยความเชื่อเกี่ยวกับผีปู่ตาตนเอง ทำให้พื้นที่ป่าบริเวณปู่ตามีความร่มเย็นไม่ถูกบุกรุกจากชาวบ้านมาช้านาน

งานวิจัยของสุวรรณ บงศ์บุตร และคณะ (2549, น. 49) ได้เล่าถึงความเชื่อเกี่ยวกับการอนุรักษ์และพิธีกรรมพื้นที่ป่าตามทุ่งพันชัน ไว้ว่า

“....ชุมชนบ้านดงสาร มีความเชื่อและให้ความเคารพนับถือผีร้อยละ 80 โดยมีสถานที่สำคัญสองที่ คือดอนเหล้าขาวและดอนปู่ตา เป็นสถานที่ที่ ชาวบ้านในชุมชน ได้ให้ความเคารพนับถือสืบต่อกันมาตั้งแต่รุ่นผู้เฒ่าผู้แก่ จนถึงรุ่นลูกรุ่นหลาน มีการตั้งหอปู่ตา ประจำอยู่ในบริเวณดอนเหล้าขาว และดอนปู่ตาจะมีต้นไม้ใหญ่อยู่มากมาย และต้นไม้ใหญ่จะมีผ้าแดงผูกเอาไว้ เป็นลักษณะความเชื่อของคนในหมู่บ้านว่า ในต้นไม้ใหญ่ นั้น มีรุกขเทวดาอารักษ์หรือแม่กระตังผีสิงสถิตอยู่ในต้นไม้ จึงทำให้ไม่มีใครกล้า เข้าไปตัดทำลายต้นไม้ ถ้ามีคนเข้าไปบุกรุกหรือตัดไม้ทำลายป่าแถวนี้ก็จะถูกคนในชุมชนตำหนิได้....”

“ ในการปฏิบัติกิจกรรมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นบุญประเพณี การเดินทางไปทำงานต่างจังหวัด การทำนา เกี่ยวข้าว การทำประมงลงหาปลา หรือแม้แต่กิจกรรมอื่นๆ จะมีการบอกกล่าวต่อปู่ตาทุกครั้ง ก่อนที่จะทำกิจกรรมนั้น เพื่อความเป็นสิริมงคล ความมีโชคลาภ ความปลอดภัย และความอุดมสมบูรณ์ ... ถ้าหากมีการรับบุคคลอื่นเข้ามาอยู่ในบ้านด้วย ก็ต้องมีการบอกกล่าวต่อผีปู่ตาเพื่อให้ท่านคอยช่วยดูแลปกป้องรักษา....”

ดังนั้นในการวิจัยดังกล่าวที่มิวิจัยได้เข้าไปฟื้นฟูความเชื่อเกี่ยวกับผีปู้ตา เพราะ
 เล็งเห็นความสำคัญของความเชื่อเกี่ยวกับปู้ตา เพื่อให้ความเชื่อนี้นำไปสู่การอนุรักษ์ป่าชุมชน

3. สำนักสงฆ์ เป็นที่น่าสังเกตว่า พื้นที่ที่ พระพำนักอาศัยจะมีความร่วมเย็นสบาย
 สัตว์ป่าก็มีจำนวนมากขึ้น สิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า พระมีส่วนทำให้ป่าสมบูรณ์ขึ้น เมื่อมีวัด ผลที่
 ตามมาอีกอย่างคือ ชาวบ้านจะระมัดระวังเกี่ยวกับการจุดไฟมากขึ้น เพราะกลัวจะลามไปไหม้วัด
 ทำให้เป็นบาป เวลาที่มีไฟป่าเกิดขึ้น ชาวบ้านจะรีบมาช่วยกันดับ เมื่อมีวัดป่าจึงถือเป็นสิ่งดีต่อการ
 อนุรักษ์เขตป่าด้วย สำนักสงฆ์จึงเป็นเขตอภัยทานมีป้ายปักบอกแนวเขตชัดเจน ชาวบ้านมีความ
 เกรงกลัวต่อบาปและมีความศรัทธาต่อพระสงฆ์ จึงไม่กล้าตัดไม้และล่าสัตว์

สำนักสงฆ์จึงเป็นอีกทางหนึ่งที่ทำให้พื้นที่ป่าได้รับการอนุรักษ์ โดยนำความเชื่อทาง
 ศาสนาเข้ามามีส่วนในการอนุรักษ์ป่าอีกทางหนึ่ง

4. การบวชป่า เป็นแนวคิดใหม่ que เริ่มนำมาใช้ในชุมชน เป็นการผสมผสานศาสนา
 ความเชื่อเข้ามาใช้ในการอนุรักษ์ป่า การปลูกฝังแนวความเชื่อเรื่องการบวชป่า ก็เหมือนการบวช
 คน ต้นไม้ใหญ่ก็เปรี ยบเหมือนการบวชพระ ส่วนต้นไม้เล็กก็เหมือนการบวชเณร ผู้ใหญ่ก็จะบวช
 ต้นไม้ใหญ่ เด็กๆก็จะบวชต้นไม้เล็ก เป็นการดึงเอาคนที่อยู่ในพื้นที่เข้ามาปลูกจิตสำนึก ว่าต้นไม้
 เหล่านี้คือต้นไม้ที่ร่วมกันบวช ถือเป็นต้นไม้ต้องห้าม ถ้าตัดก็จะเป็นบาปติดตัว

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นหลังการบวชป่าคือ ต้นไม้ที่บวชแล้วจะไม่ถูกตัดทำลาย
 ทำให้ป่าเขียวชอุ่มขึ้น การบวชป่าแสดงให้เห็นถึงความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่ยังรากลึกลงใน
 จิตใจของคนในชุมชน สามารถนำมาประยุกต์ใช้อย่างได้ผล สำหรับการบวชป่าเพื่อการอนุรักษ์

ส่วนแนวทางการจัดการป่าชายเลน ก็มีแนวทางที่คล้ายคลึงกันคือ มีการแบ่งเขตป่า
 ชายเลนเพื่อการจัดการป่าอย่างชัดเจน มีคณะกรรมการป่าชุมชนเพื่อดูแลป่าชายเลนร่วมกับชุมชน
 โดยมีกฎระเบียบการใช้ไม้ในป่าเป็นข้อตกลงร่วมกันในชุมชน มีแผนกิจกรรมเพื่อฟื้นฟูป่า ปลูกป่า
 สร้างป่าและปล่อยพันธุ์สัตว์น้ำเพื่อเพิ่มความอุดมสมบูรณ์ของป่า

อนึ่ง งานวิจัย การศึกษากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนเพื่อการพัฒนา
 ทรัพยากรธรรมชาติป่าชายเลนอย่างยั่งยืน ในตำบลบางขุนไทร อำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี
 โดยใช้กระบวนการการประชาพิจัยและพัฒนา (ทำแผนชุมชน) พบว่ากระบวนการเรียนรู้ทำให้
 ชุมชนพัฒนาทรัพยากรอย่างยั่งยืนโดยมีการจัดการ 4 ระบบคือ 1. ระบบทรัพยากรธรรมชาติ โดย
 เกิด 3 กลุ่มคือ (1) กลุ่มกระบวนการเรียนรู้แผนแม่บทตำบลบางขุนไทร (2) กลุ่มท่องเที่ยวเชิงนิเวศ
 และ (3) กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติทางทะเล 2. ระบบการจัดวิสาหกิจชุมชนและอาชีพเสริม

3. ระบบการจัดการสุขภาพ 2 กลุ่ม (1) กลุ่มเกษตรธรรมชาติ (2) กลุ่มพืชสมุนไพร และ 4. ระบบการจัดการทุน คือ กลุ่มออมทรัพย์ตำบล

(2) แนวทางในการจัดการทรัพยากรน้ำ

งานวิจัยทำให้ได้เห็นแนวทางการจัดการน้ำในพื้นที่แตกต่างกัน คือในพื้นที่ทาม (พื้นที่ชุ่มน้ำ) พื้นที่สูง และพื้นที่ลุ่มน้ำ งานวิจัยดังกล่าวสะท้อนถึง การจัดการน้ำของชุมชนในอดีตที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานการเคารพธรรมชาติ ไม่ใช้การควบคุมธรรมชาติแบบแนวคิดของยุคสมัยปัจจุบัน นอกจากนี้แล้ว การจัดการน้ำของชุมชนในอดีต ยัง สะท้อนถึงภูมิปัญญาการจัดการทรัพยากรที่เชื่อมโยงกันทั้งระบบ ให้ความสำคัญระบบนิเวศน์ทั้งระบบ คือป่า ที่ดิน น้ำ ต่างจากรัฐที่มีการจัดการแบบแยกส่วนตามหน่วยงาน

“ได้กินน้ำรักษาน้ำ ได้กินจากป่ารักษาป่า ” เป็นสุภาษิตของชนเผ่าปกากะญอ ที่ใช้สั่งสอนลูกหลานหรือปลูกจิตสำนึกเพื่อย้ำเตือนถึงความผูกพันของชนเผ่าปกากะญอกับน้ำและป่า และการมองทรัพยากรแบบเชื่อมโยงกันระหว่างน้ำกับแผ่นดิน ดังนั้นต้องดูแลรักษาทรัพยากรอย่างเชื่อมโยงเป็นองค์รวม เพราะมีผลต่อชีวิตที่อาศัยในป่านั้นด้วย ดังมีสำนวนว่า

น้ำจะดีขึ้นอยู่กับป่า	น้ำจะแห้งขึ้นอยู่กับป่า
ต้นไม้อย่าตัดทิ้งโดยเปล่าดาย	ต้นไม้อย่าตัดทิ้งโดยเปล่าดาย
หากต้นไม้และต้นไม้สูญสิ้น	ความอดอยากจะมาหาเราเมื่อนั้นแล
ต้นไม้ที่ต้นน้ำจงรักษา	ต้นไม้ที่ต้นน้ำจงรักษา
ดูแลรักษาที่บนสัตว์ป่า	ดูแลรักษาที่อาศัยสัตว์ป่า
ไก่ป่าไก่ฟ้าเดินตามกันเป็นฝูง	คิดดูน่าคะเนิงห่วงหาโดยแท้จริง

(ทีมวิจัยชาวบ้าน บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยหญ้าไทร, ม.ป.ป., น. 1,12)

ชุมชนแต่ละแห่งจะมีความเชื่อและความเคารพในสายน้ำ เช่นที่ชุมชนหลังสวน จังหวัดชุมพร จะมีการไหว้พ่อตาประจำสายน้ำ ในวันสิ้นปีเก่าไทย หรือทุกแรม 15 ค่ำ เดือน 5 โดยมีการนิมนต์พระมาสวดและตักบาตร เพื่อระลึกถึงบุญคุณของสายน้ำ และในช่วงออกพรรษา ทั้งมีการแข่งเรือที่อำเภอพะโต๊ะและอำเภอหลังสวนเพื่อสร้างความสามัคคีและความสนุกสนานในชุมชนด้วย

งานวิจัยของชุมชนปกากะญอ พบว่า การจัดการน้ำบนพื้นที่สูงต้องอาศัยความเชื่อมโยงและต่อยอดจากวัฒนธรรมความรู้ของชาวบ้าน มากกว่ายึดมั่นความรู้จากภายนอก เพราะจะนำไปสู่ปัญหาและผลกระทบทั้งสภาพแวดล้อมระบบนิเวศ ความมั่นคงของชีวิตชนเผ่าประเทศชาติสังคมโดยรวม (ทีมวิจัยชาวบ้าน บ้านใหม่แม่ลานคำและบ้านห้วยหญ้าไทร, ม.ป.ป.)

งานวิจัยในพื้นที่ลุ่มน้ำ ของชุมชนหลังสวน จังหวัดชุมพร พบว่า ระบบประปาภูเขา เป็นระบบการจัดการน้ำที่เหมาะสมที่สุดในระบบเกษตรกรรมยั่งยืนในพื้นที่ลุ่มน้ำหลังสวน โดยมี หลักการของประปาภูเขา คือ การปรับทางเดินของน้ำไปตามทางที่กำหนดอาจจะด้วยลำรางไม้ไผ่ หรือท่อที่นิยมใช้ในปัจจุบัน ใช้หลักการที่น้ำไหลจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำตามปกติ

การจัดการน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังพบว่า การจัดการน้ำที่ผ่านมาในชุมชน เป็นระดับครัวเรือน อยู่บนพื้นฐานของความเป็นเครือญาติ ความเป็นท้องถิ่น ซึ่งอาจไม่เหมาะสม กับยุคสมัยปัจจุบัน หลายชุมชนยังขาดการเชื่อมโยงเป็นระบบ ดังนั้นจึงมีการเสนอให้มีการจัดตั้ง องค์การชุมชนในการทำงานขึ้น เพื่อ ทำงานภายใต้หลักการ การ ใช้ประโยชน์ของทรัพยากรน้ำอย่าง ยั่งยืนและเหมาะสม และการมีส่วนร่วมจากคนในพื้นที่ที่ใช้น้ำร่วมกัน เช่นการจัดการน้ำโดย องค์การชุมชน กรณีศึกษาภูเขาควีน ต. ภูเขาควีน อ.รัตนบุรี จ. สุรินทร์ (รุ่งวิจิต คำงาม และคณะ, 2548)

สิทธิชุมชนในการจัดการน้ำ

จากงานวิจัยการจัดการน้ำในชุมชนหลังสวน (2545, เครือข่ายอสมทรัพย์ลุ่มน้ำหลังสวน, หน้า31-32) พบข้อคิดเห็นจากเวทีระดมความคิด ต่อการจัดการน้ำ 2 ลักษณะคือ

1. กรณีน้ำเป็นของรัฐ หมายถึงว่า

- รัฐเป็นเจ้าของในการจัดการน้ำเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดในประเทศ
- รัฐจะกำหนดนโยบายเองทั้งหมด เช่น การ จัดการภายใต้การคำนวณค่าการให้น้ำ

ในทางเศรษฐศาสตร์ ผลในการดำเนินงานที่มีกำไรสูงสุด ตามนโยบายของรัฐบาลนั้นๆ

- คนในชุมชนอาจไม่เห็นด้วย และเสียประโยชน์ แต่รัฐต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ใน ภาพรวมของประเทศ ซึ่งอาจจะขาดการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากร

- การใช้น้ำของเกษตรกรรายย่อย และรูปแบบการผลิตในระบบเกษตรกรรมยั่งยืน เป็นสิ่ง ยากในการคำนวณมูลค่าทางเศรษฐกิจ

อาจมีแนวโน้มสูงในการที่รัฐจะให้เอกชนเข้ามาจัดการน้ำให้บริการเพื่อการลงทุนในการเก็บกำไร

- อาจมีการกำหนดเขตอนุรักษ์น้ำ อันจะมีผลกระทบกับพื้นที่ทำการเกษตรในเขตป่า
- ต้นทุนในการเกษตรจะสูงขึ้นจากการจัดเก็บทรัพยากรน้ำ

-ภาคเกษตรเสียเปรียบภาคอุตสาหกรรม ในการรับบริการน้ำ เพราะ

ภาคอุตสาหกรรมสามารถโอนภาระการเสียค่าน้ำให้กับผู้บริโภคได้ ส่วนภาคเกษตรไม่สามารถทำเช่นนั้นได้ เพราะกลไกตลาดไม่อำนวย และถูกผูกขาดอยู่ตลอดเวลา เช่นในเขตที่มีการแย่งน้ำกัน สูง ในพื้นที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ระหว่างการจัดส่งน้ำให้สนามกอล์ฟ กับการส่งน้ำให้ชาวนา

เอกชนที่ได้สัมปทานน้ำ ต้องส่งน้ำให้สนามกอล์ฟแน่นอน เพราะ ชาวนายังไม่รู้ว่าจะขายข้าวได้ เกวียนละเท่าไร ในปีนั้นๆ ในขณะที่สนามกอล์ฟสามารถเพิ่มค่าน้ำได้จากผู้ใช้บริการ

- ทูนาภายในประเทศไม่สามารถลงทุนระยะยาวในการจัดการน้ำได้ หมายความว่า
ทุนต่างชาติจะเข้ามาดำเนินการในการจัดการน้ำ ถ้าไรที่เกิดขึ้นจะไหลออกนอกประเทศ

- อาจมีการจัดการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศเพื่อการบริหารน้ำของบริษัทเอกชน

2. กรณีน้ำเป็นของชุมชน

- ชุมชนมีการจัดการน้ำที่เหมาะสมกับระบบนิเวศ ตามเทคโนโลยีและภูมิปัญญาที่
สั่งสมกันมาจากอดีตจนปัจจุบัน

- ชุมชนไม่ได้ใช้ทรัพยากรภายใต้กำไรขาดทุน บางครั้งวิถีชีวิตในการผลิต ไม่ได้ผลิต
เพื่อหวังกำไรสูงสุด แต่ผลิตตามความถนัด ความเชื่อ ภายใต้วิถีชีวิตที่มีความผูกพันมาตั้งแต่อดีต
เช่นอาชีพการทำนา และการปลูกพืชหลายชนิดในนา ชาวนาไม่ได้คำนึงถึงรายได้จากการทำนาแต่
เพียงอย่างเดียว แต่เชื่อมร้อยความมั่นคงด้านอาหาร กับห่วงโซ่ทางด้านอา หารกับปรัชญาการ
ดำเนินชีวิตที่เรียบง่าย สมถะ สอดคล้องกับระบบนิเวศ

- ชุมชนมีระเบียบของชุมชนที่ไม่จำเป็นต้องเป็นลายลักษณ์อักษร ในการเป็น
เจ้าของและการจัดการตามประเพณีวัฒนธรรมที่กำหนด

- รายได้จากการจัดเก็บค่าน้ำ ควรอยู่ที่องค์การบริหารส่วนตำบล หากจะมีการ
จัดเก็บค่าทรัพยากร

อย่างไรก็ดี เนื่องจากชุมชนอยู่กับทรัพยากรมาตลอด มีความเข้าใจ มีภูมิปัญญา
และความผูกพันกับวิถีชีวิตของสายน้ำ มีผลกระทบร่วมกัน ในทรัพยากรลุ่มน้ำต่างๆ ดังนั้น
งานวิจัยเสนอว่า สิทธิในการจัดการน้ำจึงควรเป็นของชุมชน

(3) แนวทางการจัดการการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์/การท่องเที่ยวเชิงนิเวศแบบมี
ส่วนร่วมของชุมชน

เป็นการวิจัยในชุมชนสองลักษณะ คือชุมชนที่ได้เริ่มดำเนินการจัดการท่องเที่ยว
การจัดเชิงอนุรักษ์/การท่องเที่ยวเชิงนิเวศแบบมีส่วนร่วมของชุมชนมาระยะหนึ่งแล้ว และต้องการ
วิจัยเพื่อพัฒนารูปแบบ กิจกรรม ปรับระบบการทำงานให้ดียิ่งขึ้น กับชุมชนที่ยังไม่ได้เริ่มดำเนินการ
แต่ต้องการค้นหาศักยภาพด้านการท่องเที่ยวดังกล่าวในชุมชนของตน โดยศึกษาเรียนรู้บทเรียน
จากชุมชนที่ดำเนินการแล้ว โดยงานวิจัยในชุมชนทั้งสองลักษณะ มีคำถามวิจัยและวัตถุประสงค์ที่
คล้ายคลึงกัน คือเพื่อศึกษารูปแบบการจัดการแหล่งท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แบบยั่งยืน เพื่อค้นหา
องค์ความรู้และศักยภาพชุมชนในด้านการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เพื่อสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์

ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน และ เพื่อเสริมสร้างอาชีพและรายได้ของชาวบ้าน จากกิจกรรมท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ รวมทั้งการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

ทั้งนี้ แนวคิดของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์/การท่องเที่ยวเชิงนิเวศนั้น มีองค์ประกอบที่สำคัญใน 4 มิติคือ (สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย, 2540, อ้างถึงใน ทีมวิจัยชาวบ้านป่าเหมี้ยง, 2547, น. 7)

1. องค์ประกอบด้านพื้นที่ เป็นการท่องเที่ยวในแหล่งท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติเป็นหลัก มีแหล่งท่องเที่ยวที่มีเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น รวมถึงแหล่งวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศในพื้นที่ของแหล่งนั้น ดังนั้นจึงเป็นการท่องเที่ยวที่มีพื้นฐานอยู่กับธรรมชาติ (nature -based tourism)
2. องค์ประกอบด้านการจัดการ เป็นการท่องเที่ยวที่มีความรับผิดชอบต่อ ไม่มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม มีการจัดการที่ยั่งยืนที่ครอบคลุมถึง การอนุรักษ์ทรัพยากร การจัดการสิ่งแวดล้อม การป้องกันและกำจัดมลพิษ และควบคุมการท่องเที่ยวอย่างมีขอบเขต จึงเป็นการท่องเที่ยวที่มีการจัดการอย่างยั่งยืน (sustainable-based tourism)
3. องค์ประกอบด้านกิจกรรมและกระบวนการ เป็นการท่องเที่ยวที่เอื้อต่อกระบวนการเรียนรู้ โดยมีการให้การศึกษา เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศของแหล่งท่องเที่ยว เป็นการเพิ่มพูนความรู้ ประสบการณ์ ความประทับใจ เพื่อสร้างความตระหนัก และปลูกจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อทั้งนักท่องเที่ยว ประชาชนท้องถิ่นและผู้ประกอบการที่เกี่ยวข้อง จึงเป็นการท่องเที่ยวที่มีพื้นฐานของสิ่งแวดล้อมศึกษา (environmental education-based tourism)
4. องค์ประกอบด้านการมีส่วนร่วมของชุมชน เป็นการท่องเที่ยวที่คำนึงถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน และประชาชนท้องถิ่น เพื่อก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อท้องถิ่น ที่หมายรวมถึงการกระจายรายได้ การยกระดับคุณภาพชีวิต และการได้ รับผลตอบแทนเพื่อนำกลับมาบำรุงรักษา และจัดการท่องเที่ยวด้วย

จากการศึกษางานวิจัยของชุมชน ทำให้เห็นว่าชุมชนส่วนใหญ่มีศักยภาพที่จะพัฒนาการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของชุมชนได้ หลายชุมชนมีความตื่นตัวในการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์/การท่องเที่ยวเชิงนิเวศ ซึ่งเป็นพื้นฐานที่ดีในการจัดการท่องเที่ยวอย่างยั่งยืน ทั้งยังสามารถเพิ่มรายได้ให้กับชุมชนได้ด้วยดังกรณีชุมชนบ้านแม่กำปอง ตำบลห้วยแก้ว กิ่งอำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงใหม่ ที่ได้เปิดหมู่บ้านเป็นหมู่บ้านท่องเที่ยวเชิงนิเวศมาแต่ปี 2543 และเมื่อดำเนินการมาระยะหนึ่งได้ตระหนักถึงปัญหาที่เกิดขึ้นจากการเข้ามาของนักท่องเที่ยว ไม่ว่าจะเป็น

ปัญหาขยะ ต้นไม้ ต้นพืชถูกตัด โคนเหียบย่ำและมีการนำวัฒนธรรมต่างชาติเข้ามาในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงตระหนักว่า ถ้าไม่มีรูปแบบการจัดการที่เป็นกฎเกณฑ์ให้นักท่องเที่ยวที่เข้ามาปฏิบัติ แล้ว ทรัพยากรธรรมชาติของหมู่บ้านรวมทั้งสังคมวัฒนธรรมของคนในหมู่บ้านจะต้องเปลี่ยนไป จึงมีกระบวนการวิจัยเพื่อนำไปสู่การแก้ปัญหา จากการเปิดหมู่บ้านเป็นแหล่งท่องเที่ยว เพื่อให้คนในหมู่บ้านและนักท่องเที่ยวได้ตระหนักถึงการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติพร้อมกับการอนุรักษ์ วัฒนธรรมของคนในชุมชน

ผลการวิจัยพบว่า ผลจากการนักท่องเที่ยวเปลี่ยนไปในทิศทางที่ถูกต้องและชัดเจน มากขึ้น มีรูปแบบการจัดการท่องเที่ยวที่เป็นขั้นตอน มีการกำหนดกฎระเบียบที่นักท่องเที่ยวต้อง ปฏิบัติ ชาวบ้านมีความเข้าใจเรื่องการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แบบยั่งยืน ชุมชนมีความเข้มแข็งและมี มาตรฐานในการดำรงชีวิตที่ดีขึ้น โดยข้อมูลจำนวนนักท่องเที่ยวและรายได้เพิ่มสูงขึ้น จากปี 2544 มีจำนวน 247 คน (ไทย 145 คน/ต่างชาติ 102 คน) รายได้ที่ได้รับ 86,650 บาท ในปี 2545 เพิ่ม จำนวนเป็น 493 คน (ไทย 330 คน/ต่างชาติ 163 คน) รายได้เพิ่มเป็น 172,880 บาท และในปี 2546 จำนวนนักท่องเที่ยวเพิ่มเป็น 745 คน (ไทย 539 คน/ต่างชาติ 206 คน) รายได้จากการท่องเที่ยวเพิ่มเป็น 260,952 บาท (พรมินทร์ พวงมาลา และคณะ, 2546, น. 88)

อย่างไรก็ดี ปัญหาที่เริ่มเกิดขึ้นคือ ปัจจุบันมีกลุ่มบุคคลภายนอก นายทุนภายนอก เริ่มเข้ามาติดต่อซื้อที่ดินของชาวบ้านสำหรับทำบ้านพักตากอากาศ ทำสวนมากขึ้น ดังนั้นใน อนาคต อำนาจเงินของนายทุนหรือบุคคลเหล่านี้ อาจจะกว้านซื้อที่ดินของชาวบ้านไปหมด และ สร้างปัญหาการบุกรุกพื้นที่ป่าหรือสร้างปัญหาต่อกิจกรรมท่องเที่ยวของหมู่บ้านได้

(4). แนวทางการจัดการทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์ของป่าไม้ และน้ำ จากงานวิจัย โครงการการอนุรักษ์และฟื้นฟูพันธุ์กล้วยไม้ป่าในพื้นที่ภาคใต้ของประเทศไทย ซึ่งมีการรวบรวมข้อมูลกล้วยไม้ป่าภาคใต้ 7 จังหวัดคือ สตูล พังงา กระบี่ ตรัง พัทลุง สุราษฎร์ธานี และนครศรีธรรมราช งานวิจัยการใช้ประโยชน์จากผืน ในพื้นที่ป่าเขาตมเขือกช้าง โดย กลุ่ม ป่าชุมชนตำบลทุ่งนุ้ย อ.ควนกาหลง จ.สตูล และการวิจัยเพื่อหาวิธีจัดการอนุรักษ์ระบบนิเวศป่า และน้ำ เพื่อให้ป่าไม้และแหล่งน้ำซึ่งเป็นแหล่งกำเนิดของหนองน้ำฝายและกบมีความยั่งยืน โดย งานวิจัยมีรากฐานจากภูมิปัญญาของชนเผ่าปกาเกอะญอ ที่สืบทอดองค์ความรู้ในการจัดการระบบ นิเวศป่า น้ำมาเป็นเวลานาน งานวิจัยเหล่านี้สะท้อนภาพเดียวกันกับทรัพยากรอื่นๆ ที่ได้กล่าว มาแล้ว คือป่าและน้ำที่ขาดความอุดมสมบูรณ์ลง ทำให้ทรัพยากรเหล่านี้ลดจำนวนลงด้วย ซึ่งหาก ไม่มีการอนุรักษ์ฟื้นฟูระบบนิเวศที่เหมาะสม ทรัพยากรที่มีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของชุมชน ก็จะถูกทำลายไปจนหมดสิ้น อาทิ กล้วยไม้ป่ามีปริมาณลดลงในทุกชนิดพันธุ์ ทุกพื้นที่ บางชนิด

พันธุ์หมดไปจากพื้นที่ อันมีสาเหตุจากการทำลายป่าอย่างถาวร งานวิจัยเหล่านี้จึงมีความพยายามที่จะรักษาพันธุ์สภาพระบบนิเวศของท้องถิ่นเพื่อนำความสมดุลคืนสู่ธรรมชาติและเป็นแนวทางในการพัฒนาคุณภาพคนในชุมชนให้มีความรู้ ความสามารถ เห็นคุณค่าทรัพยากรในท้องถิ่นอันเป็นพื้นฐานของการพัฒนาที่ยั่งยืน

(5).แนวทางการจัดการปัญหาสิ่งแวดล้อมและพลังงานทดแทน การวิจัยด้านปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นการวิจัยเพื่อหา แนวทางการแก้ปัญหาผลกระทบจากโรงงานต้มเกลือและสูบน้ำเกลือของชุมชนบ้านคอกม้า บ้านหนองไร่ และบ้านโนนค้อ ต.โคกพระ อ.กันทรวิชัย จ.มหาสารคาม ที่ประชาชนต่อสู้เรียกร้องอย่างยาวนานมาแต่ปี 2535 หลากรูปแบบ ทั้งยื่นหนังสือ เสนอขอพบนายอำเภอ ผู้ว่า สส .ฯลฯ โรงงานเคยถูกปิดไปแต่ได้รับอนุญาตให้เปิดใหม่ สร้างความเสียหายและผลกระทบต่อพื้นที่เกษตร ทำให้ไม่สามารถทำเกษตรได้เลยจนถึงทำได้ แต่ได้ผลผลิตน้อยนอกจากนี้ยังส่งผลกระทบทำให้บ้านเรือนที่อยู่อาศัยทรุดตัว และผลกระทบต่ออากาศ แหล่งน้ำ ป่าไม้และทำเลเลี้ยงสัตว์ด้วย งานวิจัยทำให้เกิดการค้นคว้าข้อมูลวิชาการที่มีการอ้างอิงได้อย่างถูกต้อง อาทิข้อมูลด้านกฎหมายที่เกี่ยวข้อง ข้อมูลผลกระทบในวงกว้างที่มีการอ้างอิงชัดเจน ทำให้สามารถนำไปเป็นหลักฐานในการเจรจา ต่อรองได้อย่างมีข้อมูล มีน้ำหนักต่างจากการเรียกร้องในอดีตที่ผ่านมา

งานวิจัยด้านพลังงานทดแทนเป็นการทดลองและค้นคว้ารูปแบบ กรรมวิธีการผลิต พลังงานจากมูลสัตว์ เพื่อนำพลังงานแก๊สไปปรับใช้ในชีวิตประจำวันเพื่อทดแทนการใช้พลังงานที่ต้องซื้อจากภายนอกเพื่อความยั่งยืนในการดำเนินชีวิตบนพื้นที่สูงเขตป่าของชุมชนปกาสัยกะญอ ซึ่งทดลองแล้วใช้ได้ผล แต่ยังไม่ได้นำไปใช้เพราะทางการเอาโซล่าเซลล์มาให้ใช้เสียก่อน

โดยสรุป การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของประชาชน มีลักษณะสำคัญคือ มีการจัดการอย่างเป็นองค์รวม ทั้งทรัพยากร ป่าไม้ น้ำ ดิน ที่ไม่ได้แยกจากกันเช่นการจัดการของรัฐ เป็นการจัดการที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความคิดหรือโลกทัศน์แบบองค์รวม และการเคารพต่อธรรมชาติ (รวมทั้งสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ) และพึ่งพาอาศัยธรรมชาติไม่ใช่การเอาชนะธรรมชาติแบบโลกทัศน์ของวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ อย่างไรก็ดี ชุมชนยังมีการนำรูปแบบการจัดการสมัยใหม่มาใช้ให้เหมาะสมกับปัจจุบัน เช่นการจัดตั้งองค์กรต่างๆที่มีการจัดตั้งเชื่อมโยงกับองค์การบริหารของรัฐที่ช่วยในการกำกับควบคุมดูแลทรัพยากร โดยประยุกต์และฟื้นฟูพิธีกรรมความเชื่อที่ยังมีอิทธิพลต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรของชุมชน อาทิ การบวชป่า ที่เป็นการนำหลักทางศาสนามาประยุกต์กับการอนุรักษ์ทรัพยากร การฟื้นฟูพิธีกรรมประเพณีผีปู่ตา การนิมนต์พระสงฆ์มาอยู่ในป่าฯลฯ เป็นต้น

2. ข้อค้นพบด้านข้อมูลจากงานวิจัยด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น

งานวิจัยด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชนที่นำมาศึกษา จำนวน 18 เรื่อง งานวิจัยสะท้อนให้เห็นบทบาทของคนท้องถิ่น ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และต่างก็มีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สืบสานภูมิปัญญาที่ล้ำค่าที่ตกทอดมาถึงปัจจุบัน งานวิจัยที่นำมาศึกษาประกอบด้วย งานวิจัยเพื่ออนุรักษ์ฟื้นฟูพันธุกรรมข้าวพื้นบ้าน งานวิจัยพืช ผักพื้นบ้าน สมุนไพร เกษตรกรรมที่เหมาะสมกับระบบนิเวศในพื้นที่ต่างๆ ภูมิปัญญาด้านการย้อมสีผ้าพื้นบ้าน และเหล้าพื้นบ้านนั้น มีข้อค้นพบที่สำคัญดังนี้

2.1. ภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นวิถีชีวิต และการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศในชุมชน

งานวิจัยของด้านภูมิปัญญาของชุมชนที่กล่าวมา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้าน พืชผักพื้นบ้าน สมุนไพร การทำเกษตรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศในพื้นที่ต่างๆ นั้น ทำให้ได้พบว่าทุกกิจกรรมที่ชุมชนทำ ไม่ว่าจะเป็นการผลิตข้าว การหาปลา อาหารต่างๆ ล้วนเป็นวิถีชีวิตที่เป็นคุณค่าของชุมชน และเป็นการรักษาความสมดุลของระบบนิเวศและชุมชนไปพร้อมๆ กัน ดังเช่นงานวิจัยพันธุ์กรรมท้องถิ่นสุรินทร์ของประสงค์ สีสะอาด และคณะ (ม.ป.ป., น. 7-11) ที่ได้วิจัยความเห็นของเกษตรกร ที่เห็นพ้องกันว่า “พันธุ์กรรมท้องถิ่นไม่ใช่ตัวสินค้า แต่เป็นคุณค่าของชุมชน” และ “ข้าวไม่ได้เป็นเพียงข้าว แต่ได้ทำหน้าที่ทางสังคมมากมาย ..” การศึกษาวิจัยพบว่าวัฒนธรรมของชุมชนล้วนแล้วแต่มีประเพณี พิธีกรรมและกิจกรรมหลายอย่างที่เกี่ยวข้อกับข้าว ที่อาจจะเรียกได้ว่า ข้าวนี้เป็น “เมล็ดพันธุ์แห่งวัฒนธรรม”

ข้าวกับพิธีกรรม

งานวิจัยของประสงค์ สีสะอาด (2546, น. 57) ที่วิจัยในชุมชน เขมร ลาว กูย นั้นพบว่า ข้าวใช้ในพิธีกรรมต่างๆ มากมาย ในงานบุญประเพณี ข้าวถือเป็นตัวแทนของความสมบูรณ์และหลากหลาย ทุกพิธีกรรมต้องมีข้าวเป็นองค์ประกอบเช่น ใช้เป็นข้าวสาร ข้าวเปลือก ข้าวหุง(ข้าวสวย หรือข้าวเหนียว) และใช้ในการแปรรูปทำขนมพื้นบ้าน ชาวนาสุนทรินทร์ถือว่า ข้าวนางคง (ข้าวเหนียวคง)หากมีไว้ติดยุ้งฉาง จะทำให้มีข้าวกินตลอดปี และยังใช้ในงานโกนจุก บวชนาค แต่งงาน เพราะเชื่อว่าจะทำให้เกิดผลดี มั่นคง ส่วนข้าวเหนียวดำนั้น เชื่อกันว่า การปลูกร่วมกับข้าวพันธุ์อื่นจะทำให้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์ ไม่เสียหาย ปัจจุบันยังนิยมปลูกไว้ตามหัวไร่ปลายนา ส่วนข้าวละอองกะตริยนั้น เชื่อกันว่ามีเทพธิดาลงมาจากสวรรค์มาอยู่ในโลกมนุษย์เมื่อต้องกลับไปได้ทิ้งข้าวชนิดนี้ ที่กินอร่อย และหุงขึ้นหม้อไว้ให้กับมนุษย์

งานวิจัยยังพบว่า หลายครอบครัวยังเก็บพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ไว้เพื่อบริโภค เพราะข้าวพื้นบ้านบริโภคแล้วรู้สึกอิ่มเร็ว และอิ่มได้นานกว่า ทำให้เกษตรกรสามารถอดทนทำงานได้นานกว่า รู้สึกว่ามีธาตุอาหารมาก หุงแล้วได้ปริมาณที่มากกว่าข้าวพันธุ์ผสมทั่วไป ทั้งนี้เนื่องจากเมล็ดข้าวพื้นบ้านมีขนาดเล็กกว่าข้าวพันธุ์ลูกผสม เมื่อตวง ในภาชนะที่เท่ากัน จะทำให้ได้ปริมาณข้าวที่มากกว่า เพราะช่องอากาศในภาชนะจะมีน้อยกว่า เมื่อนำไปหุง ก็จะขยายตัวได้มากกว่า ทำให้ได้ข้าวเต็มหม้อกว่า

การปลูกข้าวเพื่อขายนั้น พบว่า การดำรงชีวิตของเกษตรกรสมัยก่อน ข้าวไม่ใช่ตัวแทนของเศรษฐกิจ แต่เป็นตัวแทนความมั่นคง ทางอาหารของแต่ละครอบครัว ในระยะหลังความมั่นคงทางอาหารของเกษตรกรในชุมชนลดน้อยลง เมื่อมีการแลกเปลี่ยนเป็นตัวเงินเข้ามาแทนที่ ทำให้ข้าวเข้าสู่กระบวนการค้าขายอย่างเต็มรูปแบบ แต่ข้าวพื้นบ้านก็ยังอยู่ในระดับการค้าของชุมชน ทุกชุมชนต่างมีข้าวพื้นบ้านหลายสายพันธุ์ขายในโรงสีชุมชนที่รับซื้อไปทำแป้ง แม้ราคาข้าวพื้นบ้านจะมีราคาต่ำกว่าข้าวที่ตลาดต้องการ แต่ให้ผลผลิตต่อไร่มากกว่า ทนทานต่อโรคและแมลงมากกว่าและมีต้นทุนในการผลิตน้อยกว่า

ความสำคัญของข้าวพื้นบ้านอีกประการหนึ่ง คือใช้รักษาโรค การแพทย์แผนโบราณนิยมเอาพืชพื้นบ้านใกล้ตัวมาปรุงเป็นยา ซึ่งมีข้าวพื้นบ้านอยู่ในตำรายาด้วย โดยเฉพาะข้าวเหนียวดำที่นำมาผสมกับยาพื้นบ้านใช้รักษาโรคปวดขาและอื่นๆ³

ข้าวพื้นบ้านยังใช้เป็นอาหารสัตว์เลี้ยง การเลี้ยงสัตว์ในครอบครัวเกษตรกร เป็นแหล่งอาหารเพื่อการพึ่งตนเอง ส่วนใหญ่จะเลี้ยงไก่ ประมาณ 10-15 ตัว วัว ควาย 2-3 ตัว ในสระน้ำมีปลา ดังนั้น เกษตรกรต้องเผื่อข้าวเปลือกที่ผลิตได้ในแต่ละปีให้ไก่ เบ็ดกินด้วย ซึ่งข้าวที่ตลาดต้องการมีเมล็ดขนาดใหญ่เกินไป กินแล้วติดคอ ข้าวพื้นบ้านจึงเหมาะกับการเป็นอาหารสัตว์เลี้ยง

เห็นได้ว่าในระบบชุมชนเกษตรกรรม ข้าวได้ ทำหน้าที่หลากหลายตามวาระและโอกาสรวมทั้งในการจัดพิธีกรรมต่างๆ อีกทั้งถือว่าเป็นสิ่งที่เป็นสิริมงคลแก่ชีวิตของคนในชุมชน

³สูตรที่ 1 ข้าวเหนียวดำ (ข้าวเหนียวงวงเขมา) หุงแล้วนำมาผสมน้ำผึ้ง กระเทียม พริกไทย ตีปี้ ใช้ดื่มกินแก้โรคปวดกระดูกและไขข้ออักเสบ

สูตรที่ 2 ข้าวเหนียวดำ หุงให้สุก นำไป ตากแดดให้แห้ง นำมาคั่วและตำให้ละเอียด ผสมกับงาดำคั่วขิง ข่า ที่ตำละเอียดแล้ว ผสมเข้าด้วยกันหลังจากนั้นนำมาผสมน้ำผึ้ง 1-2 ลิตร กินทุกวัน จะแก้โรคปวดขา ปวดข้อ

สูตรที่ 3 ข้าวเหนียวดำ อ้อยดำ งาดำ ไก่ดำ นำมาผสมกันแล้วคนให้ผู้ที่ถูกคุณไสยกิน

ฯลฯ ดังนั้นข้าวจึงมีความความสัมพันธ์กับชีวิตเกษตรกร ไม่เพียงแต่การผลิตเพื่อบริโภคเท่านั้น การศึกษาความสัมพันธ์ของข้าวกับวัฒนธรรมชุมชนลาว กุย เขมร ในเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกสุรินทร์ ได้พบข้อมูลที่มีความคล้ายคลึงกันทั้งในเรื่องประเพณี และเศรษฐกิจ ที่ทำให้เห็นว่า เกษตรกรทั้งสามชุมชนได้มีการผสมกลมกลืนทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะการเชื่อมร้อยวิถีชีวิตด้านวัฒนธรรม ความเชื่อ ค่านิยม ซึ่งถ่ายทอดมารวม กัน ภายใต้การนับถือผี การจัดพิธีกรรมของชุมชนเกี่ยวกับการผลิตข้าว ที่สร้างคุณค่าและความสัมพันธ์ของคนในชุมชนให้แน่นแฟ้นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ที่ข้าวพื้นเมืองได้สร้างคุณค่าและทำหน้าที่เหล่านี้ ในขณะที่ข้าวพันธุ์ที่รัฐส่งเสริมไม่สามารถทำหน้าที่ดังกล่าวได้

ผักพื้นบ้าน

นอกจากข้าวแล้ว ผักพื้นบ้านมีบทบาทสำคัญในวิถีชีวิตของเกษตรกรมาเป็นเวลานาน วงจรชีวิตของการผลิตออกดอกตามฤดูกาล ทำให้ชาวบ้านมีพืชผักบริโภคตลอดปีโดยไม่ต้องปลูก แต่ใช้ประโยชน์จากผักพื้นบ้านที่ขึ้นตามธรรมชาติ ตั้งแต่ในสวนหลังบ้าน หนองน้ำ ริมห้วย ไปจนถึงราวป่าใกล้บ้าน มีพืชผักที่ขึ้นตามฤดูกาล อาทิ เห็ด หน่อไม้ พืชล้มลุก ดอกไม้ ใบ และดอกของไม้พุ่ม ไปจนถึงยอดไม้หลายชนิด ระบบนิเวศเชื่อมโยงวิถีชีวิตและระบบการผลิตของเกษตรกร ตั้งแต่การทำงานในไร่ นา สวน ไปสู่การเก็บอาหารที่ขึ้นตามธรรมชาติในและลำห้วย ฝืนป่า ซึ่งเป็นดังตลาดสดที่ชาวบ้านสามารถเลือกเก็บอาหารประจำวันได้ตามฤดูกาล

บทบาทและคุณค่าของผักพื้นบ้านมีมากมายหลายด้าน ตั้งแต่ใช้เป็นอาหาร เครื่องปรุงรส พืชผักที่เป็นยาสมุนไพร ไปจนถึงการใช้ประโยชน์ด้านศาสนา และวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่นการประกอบพิธีกรรม การสืบทอด การเอาข้าวขึ้นยุ้ง พืชผักที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจหรือขายได้ พืชผักที่มีคุณค่าด้านนิเวศ เช่นพืชที่ช่วยยึดดินริมน้ำ พืชที่ใช้เป็นวัตถุดิบในการย้อมสีผ้า และพืชที่มีคุณค่าด้านศิลปะความงาม ที่มีการนำเอาลวดลายของพืชผักไปทอเป็นลายทอผ้า

คุณค่าของผักพื้นบ้านอาจจำแนกได้เป็น 5 ด้านดังนี้

1.ด้านอาหารและยารักษาโรค ผักพื้นบ้านหลายชนิดเป็นทั้งอาหารและยาอยู่ในตัวเอง เช่นผักพื้นบ้านที่มีกลิ่นและรสจัด เช่น ในกะเพรา ใบสะระแหน่ ผักเผ็ด เมื่อนำมาปรุงอาหารแล้วอาจเป็นยาแก้ท้องอืด ท้องเฟ้อ ผักพื้นบ้านบางชนิดที่ไม่มีกลิ่นและรสจัด เช่นผักขี้หูด สามารถลดอาการกระหายน้ำ แก้อ่อนในได้เป็นต้น ในแง่คุณค่าทางโภชนาการ ผักพื้นบ้านมีคุณค่าทางอาหารสูง เช่น ผักกูด ประกอบไปด้วยใยโปรตีน ยอดตำลึง ใบชะพลู ใบย่านาง ใบยอ มะระ โหระพา มีวิตามินเอสูงมาก ดอกงิ้วแดง สะเดา ผักไผ่ มีแคลเซียมสูง ยอด ดกกระถิน ยอดแค ยอดมะม่วง ยอดมะขาม มีวิตามินซีสูง ผักพื้นบ้านยังมีเส้นใยอาหารมาก ช่วยให้ระบบขับถ่ายทำงานเป็นปกติ

ใยอาหารยังมีคุณสมบัติจับโคเลสเตอรอลในเส้นเลือด และลดโอกาสในการเกิดมะเร็งลำไส้ นอกจากนี้คุณค่าทางโภชนาการแล้ว ผักพื้นบ้านหลายชนิดยังนำมาเป็นสารปรุงแต่งรสชาติของอาหาร เช่นมะสัง มะอึก ยอดมะขาม ยอดส้มป่อย ช่วยให้อาหารมีรสเปรี้ยว ใช้ขิง ดีปลี โหระพา เพื่อให้อาหารมีรสเผ็ดร้อน ใช้ตะไคร้ ใบมะกรูด เพื่อดับกลิ่นคาว เป็นต้น นอกจากนี้มีภูมิปัญญาในการใช้ผักพื้นบ้านรักษาโรค เช่นกินมะเขือแฉะแก้ปวดฟัน ใช้กระเทียม และข่ารักษาโรคกลากเกลื้อน ใช้ฟ้าทะลายโจรรักษาอาการไข้ ว่านหางจระเข้รักษาแผลไฟไหม้ น้ำร้อนลวก ใช้ขมิ้นแก้พิษจากยุงกัด ใช้มะเกลือเป็นยาถ่านพยาธิ ใช้ใบสาบเสือในการห้ามเลือด เป็นต้น

2.คุณค่าด้านประเพณี ความเชื่อ และพิธีกรรม การเลือกบริโภคผักพื้นบ้าน ถูกกำหนดโดยประเพณี ความเชื่อ และพิธีกรรมในรูปแบบที่แตกต่างออกไปในแต่ละกลุ่ม พืชผักบางชนิดมีการห้ามบริโภคในคนบางกลุ่ม โดยเชื่อว่าหากบริโภคเข้าไปแล้วจะเกิดโทษ เช่น หญิงมีครรภ์ ห้ามกินพริกชี้ฟ้า กลัวยแสด ในขณะที่บางอย่างรับประทานไปแล้วจะเกิดผลดี เช่น แกงผัก ปลัง สำหรับหญิงมีครรภ์จะช่วยให้คลอดบุตรง่าย น้ำมะพร้าวอ่อน จะช่วยให้ลูกออกมามีผิวพรรณดี แกงหัวปลี แกงขนุน ทำให้แม่ลูกอ่อนผลิตน้ำนมได้มาก พอกับความต้องการของบุตร

ผักพื้นบ้านหลายชนิดนำมาใช้ในพิธีกรรม เช่น การนำกิ่งต้นไผ่มาทำไม้ก้ำสะหลี ในพิธีสืบชะตา การใช้มะพร้าว อ่อนเป็นทลายใช้กล้วยเป็นเครือเพื่อให้เกิดความเจริญงอกงาม นำกากกล้วยมาทำเป็นสวดงในพิธีสะเดาะเคราะห์เพื่อขจัดปัดเป่าโรคภัยให้คนป่วย ภายในสวดงบรรจุอาหารคาวหวานเพื่อนำมาเซ่นไหว้พร้อมใส่ยอดส้มป่อยและใบมะขาม โดยเชื่อว่าส้มป่อยคือการปลดปล่อย และมะขามก่อให้เกิดความเกรงขาม เป็นต้น บทบาทของผักพื้นบ้านในส่วนที่เกี่ยวข้องกับประเพณี ยังมีบทบาทสำคัญที่มีการรักษาสืบทอดมาจนปัจจุบัน

3. คุณค่าด้านประโยชน์ใช้สอยในชีวิตประจำวัน อาทิ การนำหอยมาทำเป็นเสื้อตะกร้า เตียนนอน โต๊ะอาหาร ชุดรับแขกและอื่นๆ นำไม้ไผ่มาทำกระบี่ไล่ข้าว าว หนึ่งข้าวเหนียว ทำตอกมัดข้าว อุปกรณ์จับสัตว์น้ำ หมวก เครื่องจักสานต่างๆ ใบตองตึงใช้ห่อข้าวและมุงหลังคา ผักพื้นบ้านบางชนิดเช่นมะกรูด อัญชัญ นำมาทำขนมพุสระผม ใบเตย ขมิ้น กะลามะพร้าว นำมาทำผลิตภัณฑ์อาหาร เมล็ดคำแสด เปลือกไม้ประดู่ สมอไทย นุ่น จั้วแดง นำมาทำสี ย้อมผ้า หลายชนิดยังนำมาทำสมุนไพรกำจัดศัตรูพืช เช่นสะเดา ข่า ตะไคร้หอม เป็นต้น

4. คุณค่าด้านเศรษฐกิจ ผักหลายชนิดเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติตามฤดูกาลโดยไม่ต้องเสียเงินซื้อ และหลายชนิดยังเป็นที่ต้องการของตลาดและทำรายได้ให้ชาวบ้านด้วย เช่น หน่อไม้ เห็ดชนิดต่างๆ ผักหวาน ผักหนาม ผักกูด และอื่นๆ

5. คุณค่าด้านระบบนิเวศ ผักพื้นบ้านที่พบทั่วไป เป็นเครื่องบ่งชี้ความสมดุลของระบบนิเวศ หากระบบนิเวศเปลี่ยนแปลงไป ผักเหล่านั้นจะลดน้อยลงและสูญหายไป พันธุ์ผักพื้นบ้านที่ขึ้นตามฤดูกาล และที่เกิดจากการเพาะปลูกของเกษตรกรเป็นพันธุ์ที่มีความเหมาะสมกับเงื่อนไขสภาพแวดล้อม หากสภาพแวดล้อมเปลี่ยน ผักพื้นบ้านก็จะเปลี่ยนชนิดตามไปด้วย โดยปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนชนิดและจำนวนผักพื้นบ้าน ได้แก่ ลักษณะพื้นที่ ภูมิประเทศ ระดับความสูง ลมฟ้าอากาศ พื้นที่รับแสง ชนิดของดิน การคัดเลือกสายพันธุ์ และการดูแลรักษา ซึ่งภูมิปัญญาเหล่านี้ได้ก่อเกิดเป็นองค์ความรู้ ที่ได้รับการอนุรักษ์และพัฒนาสืบต่อมาจนปัจจุบัน

องค์ความรู้เรื่องระบบการผลิตพืชผักพื้นบ้าน เป็นพื้นฐานที่สำคัญของระบบการผลิตอาหารและความหลากหลายทางชีวภาพ ที่ผ่านกระบวนการคัดสรรจากธรรมชาติและระบบการผลิตของชุมชนท้องถิ่นมาหลายชั่วอายุคน นอกจากจะช่วยอนุรักษ์ดินและน้ำแล้ว ยังช่วยอนุรักษ์ความหลากหลายทางพันธุกรรม และนำไปสู่การพัฒนารูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมและองค์กร เพื่อจัดการผลิตและดูแลทรัพยากรส่วนรวม เช่น การจัดตั้งกลุ่มเหมืองฝายในการดูแลน้ำ การแลกเปลี่ยนแรงงานเพื่อการจัดการผลิต การแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ผักพื้นบ้านในชุมชน การจัดตั้งคณะ กรรมการป่าชุมชนเพื่อดูแล ควบคุมการใช้ประโยชน์จากป่า เป็นต้น

งานวิจัย “รูปแบบการหาปลาที่เหมาะสมกับสภาพระบบนิเวศน์ของชุมชนลุ่มน้ำมูนตอนกลาง” ของไพจิต ศิลารักษ์ และคณะ (2547) ได้นำเสนอถึงภูมิปัญญาในเรื่องปลา และการหาปลา ที่ได้สั่งสมมาอย่างยาวนาน และมีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง จนเป็นการหาปลาที่สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำมูนตอนกลาง ทั้งที่เกิดขึ้นจากภัยธรรมชาติ และการกระทำของมนุษย์ หากแต่การเก็บน้ำ ของเขื่อนราศีไศล ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงชั่วคราว ได้ทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นลงไปพร้อมกับการเก็บน้ำ จนกระทั่งเวลาผ่านไปถึง 7 ปี (2536-2542) เขื่อนราศีไศลได้เปิดประตูระบายน้ำ วัฏจักรธรรมชาติได้กลับคืนมา การหาปลาได้เริ่มขึ้นอีกครั้ง พร้อมกับการนำเครื่องหาปลาที่มีอยู่เดิมและทำขึ้นมาใหม่ มาใช้จับปลาอย่างเข้มข้น สิ่งที่ปรากฏคือสิ่งที่ยืนยันถึงความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่มีต่อแม่น้ำ ทรัพยากรธรรมชาติ และอาชีพการหาปลา เป็นสิ่งที่สะท้อนถึงคำกล่าวที่ว่า “สายน้ำคือชีวิต” ของชุมชน

งานวิจัยของสมัย หงส์คำ และคณะ (2549, น. 79-80) สะท้อนให้เห็นถึงองค์ความรู้ และภูมิปัญญาการทำการเกษตรในพื้นที่ป่าบุ่ง-ป่าทามว่า

การดำรงชีวิตของคนในลุ่มน้ำมูนตอนกลาง จะอาศัยพื้นที่ป่าบุ่ง -ป่าทาม ซึ่งเป็นทรัพยากรธรรมชาติ ดิน น้ำ ป่า ที่มีความอุดมสมบูรณ์ในการดำรงชีวิต มีการพึ่งพาอาศัย ซึ่งกันและกันระหว่างคนกับพื้นที่ทามมาโดยตลอด พื้นที่ป่าบุ่ง -ป่าทามจะมีระบบนิเวศน์ย่อยๆ หลากหลาย

กระจายไปทั่วพื้นที่ มีทั้งที่ดินที่เป็นที่ราบ ที่เนิน ที่สูง สลับกันไป ทั้งที่เป็นแหล่งน้ำ กุด หนอง และพื้นที่ป่าหลากหลายไปด้วยพืชพรรณนานาชนิด ทุกปีจะมีน้ำหลากท่วมวนาน 2-3 เดือน ลักษณะเช่นนี้ ทำให้พื้นที่ทามเป็นแหล่งทรัพยากรที่มีความอุดมสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่มีตะกอนไหลพัดมาทับถม น้ำ ทับถมอุดมไปด้วยธาตุอาหารในดินที่ปกคลุมด้วยพืชและพันธุ์ไม้นานาชนิด จึงเป็นที่อยู่อาศัย แพร่พันธุ์ของสัตว์นานาชนิด ที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ เช่น การทำนา หาปลา เลี้ยงสัตว์ ปลูกพืชไร่ พืชผัก เก็บหาของป่าที่เป็นอาหารตามธรรมชาติ สมุนไพร ไม้ใช้สอยในครัวเรือน ถือได้ว่าป่าบุ่ง-ป่าทามกับชุมชนมีความสัมพันธ์กับวิถีชีวิตและการดำรงอยู่ของชุมชนที่อาศัยอยู่รายรอบมายาวนานนับร้อยปี มีภูมิปัญญาที่ สัมพันธ์กันมาจากบรรพบุรุษ ทั้งกิจกรรม วิธีการผลิต รวมทั้งวัฒนธรรมประเพณี การเช่นไหว้บวงสรวงขอพรจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ให้ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ แสดงออกถึงความเชื่อเคารพ และความศรัทธาในธรรมชาติ การดำเนินกิจกรรมการผลิตเช่นนี้ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้และความมั่นคงทางอาหาร ในขณะที่ระบบนิเวศของป่าบุ่ง -ป่าทามก็มีความอุดมสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมของพื้นที่ มีสาเหตุมาจากการกักเก็บน้ำของเขื่อนราษีไศล ท่วมพื้นที่ป่าบุ่ง-ป่าทาม ส่งผลต่อกิจกรรมการผลิตทางการเกษตรของชาวบ้านในชุมชนที่เคยอาศัยพื้นที่ป่าบุ่ง-ป่าทามเป็นอยู่ช้าวุ่นน้ำ เมื่อไม่สามารถใช้ประโยชน์ และประกอบกิจกรรมการเกษตรในพื้นที่ได้เหมือนเดิม วิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างสิ้นเชิง เกษตรกรคนทำนาต้องอพยพไปขายแรงงานต่างถิ่น เปลี่ยนวิถีการทำมาหากิน มุ่งหน้าสู่สังคมเมือง เพื่อไปรับจ้าง ประกอบอาชีพค้าขายเร่ร่อนเพื่อนำเม็ดเงินมาสู่ครอบครัว สภาพในชุมชนเหลือเพียงคนแก่และเด็กเฝ้าบ้าน ยิ่งส่งผลกระทบต่อปัญหาสังคมชนบทด้านต่างๆเพิ่มขึ้น

งานวิจัยเสนอว่า ควรรักษาสภาพแวดล้อมของระบบนิเวศป่าบุ่ง -ป่าทามให้มีความเป็นธรรมชาติ และฟื้นฟูสภาพพื้นที่ให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ มีความหลากหลายทางกายภาพและชีวภาพเพื่อให้ชุมชนได้ใช้ประโยชน์จากพื้นที่ ประกอบกิจกรรมการผลิตทางการเกษตร ตามความรู้ภูมิปัญญาที่ชุมชนสะสมมา เป็นการเกษตรที่ทำให้เกิดความยั่งยืนสมดุลระหว่างคนกับธรรมชาติ

2.2 พันธุกรรมท้องถิ่น ภูมิปัญญาสูญหายไป พร้อ กับการปฏิบัติเชิงและการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต

จากการศึกษาวิจัยพบว่า สาเหตุสำคัญที่ทำให้พันธุกรรมท้องถิ่นสูญหายไป เนื่องจากการปฏิบัติเชิงและการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต ดังงานวิจัยของ นอง อุ่มมี และ มนต์นัทธ มโนการณ (2546, น. 52-55) พบว่า ผักพื้นบ้านที่เคยมีคุณค่าต่อวิถีชีวิตของเกษตรกรและวิถีชีวิตของคนไทยมาช้านานหลายชนิดเริ่มลดปริมาณลง บางชนิดเริ่มหายากและหายสาบสูญ จากการสัมภาษณ์กลุ่มเกษตรกรรายย่อยในงานวิจัย 7 กลุ่มพื้นที่ของเกษตรกรรายย่อย

ในภูมิภาคนี้ต่างมีความเห็นตรงกันว่า มูลเหตุ สำคัญแห่งการเปลี่ยนแปลงของผักพื้นบ้าน เกิดจากการเปลี่ยนแปลงในยุคของการปฏิบัติเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของการผลิตจากการผลิตเพื่อยังชีพ เข้าสู่ระบบการผลิตแบบเกษตรอุตสาหกรรม ซึ่งเน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพื่อขาย ต่างกับระบบเกษตรแบบยังชีพที่เน้นความมั่นคงทางอาหารและความหลากหลายของสายพันธุ์พืชเพื่อการบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก การขายพืชพาณิชย์เพื่อหารายได้ทำกำไร ภายใต้การส่งเสริมและสนับสนุนของรัฐและกลไกการตลาด ทำให้เกิดการขยายพื้นที่เพาะปลูก ที่ส่งผลโดยตรงต่อพื้นที่ป่า ทำให้พื้นที่ป่าลดลง ผักพื้นบ้านหลายชนิดที่ อาศัยป่าที่ถิ่นที่อยู่ลดปริมาณลงไปด้วย

ขณะเดียวกัน วัฒนธรรมเมืองและบริบทนิยมเริ่มหลั่งไหลเข้าสู่สังคม ส่งผลให้ วัฒนธรรมการบริโภคของชาวชนบทเปลี่ยนแปลงไป ขนมาจากโรงงาน อาหารถูกจากร้านค้า บะหมี่กึ่งสำเร็จรูป และการบริโภคพืชพาณิชย์เริ่มเข้ามามีบทบาทแทนอาหารพื้นบ้าน และผักพื้นบ้าน

การอนุรักษ์พันธุกรรมพื้นบ้าน

ในประเทศไทยเริ่มมีการรวบรวมพันธุ์ข้าวพื้นเมืองตั้งแต่ พ .ศ.2480 แต่ทำอย่างจริงจังช่วงปี 2489-2493 โดยระยะแรกได้รวบรวมพันธุ์เพื่อค้นหาและคัดเลือกข้าวพันธุ์ดีไว้แนะนำ ให้เกษตรกรปลูกในนามข้าวรัฐบาล จนกระทั่งในปี 2525 สถาบันวิจัยข้าวได้มีศูนย์ปฏิบัติการและเก็บเมล็ดเชื้อพันธุ์ข้าวแห่งชาติ (Genebank) โดยได้รับความสนับสนุนด้านงบประมาณจากรัฐบาลญี่ปุ่น เพื่อเป็นศูนย์รวบรวมและอนุรักษ์เชื้อพันธุ์ข้าวไทย เนื่องจากพันธุ์ข้าวเดิมที่รวบรวมไว้ได้เสื่อมพันธุ์ไป ประกอบ กับเกษตรกรนิยมปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองดั้งเดิมสูญพันธุ์ไปอย่างรวดเร็ว สถาบันวิจัยข้าวได้ตั้งโครงการรวบรวมพันธุ์ข้าวทั่วประเทศระหว่างปี 2525-2529 หลังจากนั้นได้มีการรวบรวมพันธุ์ข้าวอย่างต่อเนื่อง กรมวิชาการเกษตรได้ตระหนักถึงเรื่องดังกล่าว จึงได้จัดตั้งโครงการรวบรวมและอนุรักษ์ทรัพยากรเชื้อพันธุ์ข้าวพื้นเมืองขึ้นอีกครั้งหนึ่งในปี 2538-2542 โดยสถาบันวิจัยข้าวเป็นผู้รับผิดชอบดำเนินงาน

จนถึงปัจจุบัน ศูนย์ปฏิบัติการและเก็บเมล็ดเชื้อพันธุ์ข้าวได้รวบรวมพันธุ์ข้าว ที่ปลูกทุกชนิดได้จำนวน 23,903 ตัวอย่าง เป็นข้าวพื้นเมืองทั่วประเทศ 17,039 ตัวอย่าง ข้าวสายพันธุ์ดี 2,335 ตัวอย่าง ข้าวสายพันธุ์ต่างประเทศ 3,391 ตัวอย่าง ข้าวป่า 1,065 ตัวอย่าง และข้าวอื่นๆ 19 ตัวอย่าง สำหรับพันธุ์ข้าวพื้นเมืองทั้งหมดที่รวบรวมได้จาก 76 จังหวัด โดยจำแนกชื่อเบื้องต้นที่ไม่ซ้ำกันได้ทั้งหมด 5,928 ชื่อพันธุ์ อย่างไรก็ตาม จากความหลากหลายของพันธุ์ข้าวพื้นเมืองของประเทศไทย ทำให้คาดเดาว่า น่าจะมีพันธุ์ข้าวพื้นเมืองไทยมากกว่านี้ เพราะยังมีพันธุ์ข้าวที่เก็บ

รวบรวมไว้อีกหลายตัวอย่างที่ยังไม่ทราบชื่อ ยังไม่ ได้ประเมินลักษณะประจำพันธุ์และจำแนกสายพันธุ์ออกมา

จากการศึกษางานวิจัยพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านในครั้งนี้ พบว่าพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้าน ได้สูญหายไปจำนวนมาก จากเอกสารศูนย์ปฏิบัติการและเก็บเมล็ดเชื้อพันธุ์ข้าวแห่งชาติ สถาบันวิจัยข้าว (อ้างถึงใน ประสงค์ สีสะอาด และคณะ, 2546, น. 7) ระบุว่า ข้อมูลข้าวพื้นบ้าน สุรินทร์ มี 58 สายพันธุ์ แต่งานวิจัยของประสงค์ สีสะอาด และคณะ(2546)ที่รวบรวมพันธุ์กรรมข้าวพื้นบ้านของกลุ่มเกษตรกรเป้าหมายในจ.สุรินทร์พบข้าวพันธุ์พื้นเมืองเพียง 25 สายพันธุ์เท่านั้น เป็นข้าวเจ้า 13 สายพันธุ์ ข้าวเหนียว 12 สายพันธุ์⁴ ในขณะที่สมาคมเทคโนโลยีเพื่อสังคม และ นายนงกฏ แก่นเดียว ในปี 2545 (อ้างถึงใน ประสงค์ สีสะอาด และคณะ, 2546, น. 7) พบว่า จังหวัดสุรินทร์เคยมีพันธุ์ข้าวถึง 177 สายพันธุ์

การศึกษาพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่อ.ปทุมรัตน์ จ.ร้อยเอ็ด โดย วีรยุทธ สุวัฒน์ และคณะ (2549) อ้างว่า พันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่พบในอดีตมี 44 สายพันธุ์ แต่งานวิจัยครั้งนี้ พบพันธุ์ข้าวพื้นบ้านที่ยังปลูกในปัจจุบันเพียง 11 สายพันธุ์⁵ เช่นเดียวกับ การวิจัยรวบรวม และขยายพันธุ์พืชท้องถิ่นในแปลงเกษตรพื้นที่ป่าดงลานของเกษตรกรรายย่อย ภูมิวิเวศน์เพื่อกษา เพชรบุรณ โดยเฉลิมศักดิ์ อินตะโคตร และคณะ(2546) ที่พบว่าพันธุ์ข้าวพื้นเมืองหายไปจากพื้นที่ศึกษาถึง 28 สายพันธุ์ โดยมีพันธุ์ข้าวที่ปลูกปัจจุบันเพียง 15 สายพันธุ์⁶

⁴ คือข้าวนางคง ข้าวมะลิหอม ข้าวหอมมะลิ ข้าวละอองกษัตริย์ ข้าวนางสะอาด ข้าวลอย ข้าวเหลืองอ่อน ข้าวอีตมใหญ่ ข้าวเจ้าแตก ข้าวแล้วหนี่ ข้าวเหนียวดำ ข้าวป้งแฉว(ตะเนิบ) ข้าว เนียงคะเมา ข้าวไร่เหนียว ข้าววันเดียว ข้าวสะเปรือน ข้าวลูกผึ้ง(โกนจุก) ข้าวนางเดียว ข้าวชบา สรอล ข้าวเหลือง ข้าวเจ้าเหลือง ข้าวกันตูด ข้าวเกวียนหัก และข้าวนางชิง

⁵ เป็นข้าวเจ้า 3 สายพันธุ์คือข้าวมะลิแดง ข้าวมะลิเก่า ข้าวเจ้าเหลือง 11 และข้าว เหนียว 8 สายพันธุ์คือ ข้าวอีแดงน้อย ข้าวนางนวล ข้าวพม่า ข้าวกำเปี้ยว ข้าวป้งแฉ้ว ข้าวอีโง้ง ข้าวเจ้าแตก และข้าวหอมเสี้ยง

⁶ จำแนกเป็น(1).ข้าวเบา(90-100 วัน) ข้าวเหนียวมี 3 พันธุ์คือ ข้าวนางบุญมา ข้าวดอกตู ข้าวอีขาว และข้าวเจ้า 1 พันธุ์คือ ข้าวเจ้าแดง (2).ข้าวกลาง(อายุ 110-120วัน) ข้าวเหนียวมี 6 พันธุ์ คือ ข้าวหอมเสี้ยง ข้าวเหนียวมะลิ ข้าว กข.6 ข้าวขี้ตมขาว ข้าวขี้ตมกลาง ข้าวเจ้าแตก ข้าวสัน ปาดอง และข้าวเจ้ามี 2 พันธุ์คือ ข้าวหอมมะลิและข้าวเจ้าขาว (3).ข้าวหนัก(อายุ 130-150วัน) เป็น ข้าวเหนียวล้วนมี 3 พันธุ์คือ ข้าวเหนียวดำข้าวแม่ผึ้งและข้าวนางคำผาย

ส่วนงานวิจัยเพื่อรวบรวมพันธุ์พืชท้องถิ่นในแปลงเกษตร พื้นที่ป่านายางหลัก ภูมิโนเวศเทือกเขาเพชรบูรณ์ โดยศึกษาในชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่เป็นชาวนนหรือคนดง หรือ “คนภูเขา” ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ดั้งเดิมของคนใน จ.ชัยภูมิ นครราชสีมา เพชรบูรณ์ โดยสมนึก อิมศิริ และคณะ (ม.ป.ป.) พบพันธุ์ข้าวที่ปลูกในกลุ่มคนพื้นเมืองเหล่านี้เพียง 8 สายพันธุ์⁷

งานวิจัยสรุปว่า การปรับเปลี่ยนระบบการผลิตมาสู่การปลูกพืชเชิงพาณิชย์เป็นมูลเหตุทำให้ความหลากหลายทางชีวภาพเริ่มลดน้อยลง และสูญเสียพันธุ์ไปในที่สุด ในอดีตเกษตรกรเป็นผู้ทำการคัดเลือก ใช้ประโยชน์และเก็บรักษาพันธุ์ หรืออาจกล่าวได้ว่า เกษตรกรเป็นผู้ จัดการทรัพยากรพันธุกรรม ซึ่งเกษตรกรสามารถควบคุมจัดการระบบการผลิตได้ทั้งหมด ตั้งแต่การเลือกปลูกพืชพันธุ์ชนิดใด ความรู้เกี่ยวกับคุณสมบัติพืชพันธุ์แต่ละชนิด ลักษณะดินและพื้นที่ที่เหมาะสม ปริมาณผลผลิตที่คาดว่าจะได้รับ เทคนิควิธีในการเพาะปลูก การควบคุมปริมาณน้ำ การดูแลรักษา ไปจนถึงการจัดแรงงานในการผลิต การแบ่งปันผลผลิต การคัดเลือก การเก็บรักษาและการแลกเปลี่ยนสายพันธุ์สำหรับการเพาะปลูกต่อไปในอนาคต แต่การเกษตรตามแนวปฏิวัติเขียวส่งเสริมการใช้พืชสายพันธุ์ใหม่ และการปลูกพืชพาณิชย์ตามกลไกตลาด ทำให้เกษตรกรสูญเสียอำนาจในการควบคุมและจัดการผลผลิต ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการคัดเลือกเก็บรักษาและพัฒนาสายพันธุ์ก็เริ่มหายสาบสูญไป พร้อมกับสายพันธุ์พืชพื้นบ้านที่ถูกทำลายโดยพืชพาณิชย์สายพันธุ์ใหม่ ข้าวและพันธุ์พืชพื้นบ้าน เริ่มลดความหมายลง สิ่งสูญหายไป ปัจจุบันไม่ใช่เพียงวิถีชีวิตและพันธุกรรมพืชเท่านั้น แต่ยังรวมถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับระบบการผลิตและการจัดการสายพันธุ์ ซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญในการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ

งานวิจัยดังกล่าวเสนอว่าควรมีการส่งเสริมและจัดการผลผลิตข้าวพื้นบ้านอย่างเป็นระบบเริ่มจากสร้างสำนึกให้มีความสำคัญด้านภูมิปัญญา สิ่งแวดล้อม สุขภาพ การอยู่ร่วมกันของชุมชนและสังคม สร้างการเรียนรู้เกี่ยวกับความรู้ เรื่องข้าวพื้นบ้าน พืชพื้นบ้านทั้งแง่คุณสมบัติ เทคนิคการปลูกการแปรรูปและจัดการผลผลิตด้วย

2.3 ประเด็นพันธุกรรมและทรัพย์สินทางปัญญา

การศึกษางานวิจัยทำให้เห็นประเด็นหนึ่งที่มีความสำคัญมากขึ้นในปัจจุบัน และกำลังจะมีบทบาทมากขึ้นในอนาคต คือพันธุกรรมและทรัพย์สินทางปัญญา ดังมีคำกล่าวไว้ในโลกปัจจุบัน “ผู้ใดครอบครองพันธุกรรม ผู้นั้นครอบครองโลก ” ประเทศต่างๆที่พัฒนาแล้ว จึงไขว่คว้า

⁷ คือ 1.ข้าวเหนียวลาย 2.ข้าวเหนียวดำ 3.ข้าวเจ้าขาว 4.ข้าวเหนียวดำแยะ 5.ข้าวเจ้าดำแยะ 6.ข้าวเจ้าเหลือง 7.ข้าวอีเตี้ย และ 8.ข้าวเจ้าขาวดำแยะ

โอกาสในการเป็นเจ้าของพันธุ์กรรมต่างๆ เช่นในกรณีเมล็ดพันธุ์พืชพื้นบ้านที่ถูกนำไปตัดต่อพันธุ์กรรมหรือนำไปปรับปรุงและจดสิทธิบัตรพันธุ์พืช แล้วบริษัทผลิตเมล็ดพันธุ์เหล่านี้ได้นำกลับมาจำหน่ายให้กับเกษตรกรในประเทศด้อยพัฒนาในราคาแพง โดยที่รัฐไม่สามารถดำเนินการคุ้มครองทางกฎหมายให้กับทรัพย์สินทางปัญญาและทรัพยากรชีวภาพเหล่านี้ได้

งานวิจัยพันธุ์กรรมท้องถิ่นสุรินทร์ของประสงค์ สีสะอาด และคณะ(2546) ชี้ให้เห็นสถานการณ์ปัญหาของพันธุ์กรรมท้องถิ่นของไทยที่มีแนวโน้มถูกคุกคามตั้งแต่ปี 2538 ซึ่งเป็นปีแรกที่มีข้อตกลงทางการค้าระหว่างประเทศให้มีการเปิดเสรีทางการค้า ส่งผลให้ทรัพยากรทางพันธุ์กรรมถูกหยิบยกมาเป็นตัวสินค้าที่จะทำรายได้ให้ประเทศมหาอำนาจต่างๆ โดยผ่านบริษัทค้าเมล็ดพันธุ์ข้ามชาติ มีบริษัทค้าเมล็ดพันธุ์ข้ามชาติหลายบริษัทได้เสนอรัฐบาลไทยเพื่อขอนำเข้าเมล็ดพันธุ์พืชจีเอ็มโอ เพื่อการค้นคว้าวิจัยในห้องแล็บตามสภาพแวดล้อมของไทย รวมทั้งมีการผลักดันให้รัฐบาลออกกฎหมายเพื่อทำการคุ้มครองการประดิษฐ์คิดค้นทรัพยากรทางพันธุ์กรรม จนเป็นที่มาของ“ร่างพระราชบัญญัติคุ้มครองพันธุ์พืช” ซึ่งเนื้อหาส่วนใหญ่ในการคุ้มครองมีน้ำหนักเอนเอียงไปทางการคุ้มครองประโยชน์ให้บริษัทที่คิดค้นพัฒนาพันธุ์ โดยมีส่วนที่คุ้มครองและพัฒนาพันธุ์สำหรับเกษตรกรไทยเพียงน้อยนิด และต่อมาในปี 2541ก็ได้ทำการเสนอขอให้มีการค้นคว้าทดลองเพิ่มเติมในระดับไร่นา ซึ่งเป็นช่วงเวลา que เครือข่ายเกษตรกรทางเลือก องค์กรความหลากหลายทางชีวภาพ (ไบโอไทย) และเครือข่ายองค์กรเอกชนทั่วประเทศ ได้ทำการศึกษาข้อมูลและผลกระทบอย่างจริงจัง จึงก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวครั้งใหญ่ให้มีการยกเลิกการทดลองพันธุ์พืชจีเอ็มโอในประเทศไทย จนกระทั่งมีมติคณะรัฐมนตรีให้ยกเลิกการทดลองในปี 2544

ผลของความตื่นตัวของเกษตรกรในเครือข่ายเกษตรกรทางเลือกสุรินทร์ที่ผ่านมา ทำให้เครือข่ายฯหันกลับมาเห็นความสำคัญของการศึกษาวิจัยพันธุ์กรรมท้องถิ่นอย่างจริงจัง เพราะปัญหาการแทรกตัวเข้ามาของพันธุ์กรรมปรับปรุงที่จะเข้ามาสู่มือเกษตรกรรายย่อยจะเพิ่มมากขึ้น ในขณะที่เกษตรกรที่ไม่ได้รับรู้สถานการณ์จะรับพันธุ์พืชใหม่ๆเข้ามาได้ ดังาย ซึ่งมีบทเรียนความล้มเหลวของเกษตรกรที่พื้นที่ต่างๆที่ไม่สามารถควบคุมการปลูกให้เป็นผลตามที่โฆษณาได้

ประเด็นเรื่องพันธุ์กรรมและสิทธิชุมชนท้องถิ่น ยังเป็นประเด็นสำคัญที่มีการถกเถียงกันในโลก จากการประชุมเรื่องความหลากหลายทางชีวภาพ (Convention of Biological Diversity :CBD)ในปี 1993 ที่เป็นผลจากการประชุมที่ริโอ เดอ เจเนโร ได้ประกาศสิทธิชุมชนท้องถิ่นในการเป็นเจ้าของความหลากหลายทางชีวภาพ ที่พวกเขาอนุรักษ์ไว้ภายใต้ความรู้ท้องถิ่น ดังนั้น CBD จึงมีหลักการที่ขัดแย้งกับข้อตกลงการค้าที่เกี่ยวข้องกับทรัพย์สินทางปัญญา (Agreement on Trade Related Aspect of Intellectual Property Right : TRIPs) ที่ไม่ได้

มองเห็นความจำเป็นของสิทธิในการปกป้องทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น แต่เน้นไปที่ทรัพย์สินทางปัญญาของปัจเจกชน (privatization of intellectual property right) (Blakeney, 2001; Alker and Heidhues, 2001 อ้างใน Neef, 2005, p. 31) กรณีปัญหาที่เกิดขึ้นกับชุมชนท้องถิ่นที่นักพัฒนาและนักวิชาการท้องถิ่นในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ต่างตระหนักและให้ความสนใจคือ ปัญหาเอกสิทธิ์ทางพันธุกรรมของชุมชนไทยที่ถูกละเมิด โดยมีการปล่อยให้โปรโตพลาสซึมของเซลล์สืบพันธุ์ที่มีโครโมโซมและยีน (germplasm) ของพันธุกรรมข้าวหอมมะลิจากไทยตกไปสู่มือของผู้นำไปแพร่พันธุ์ที่อเมริกา โดยสถาบันวิจัยข้าวระหว่างประเทศ (International Rice Research Institute : IRRI) ในฟิลิปปินส์ ซึ่งได้สร้างความเสียหายให้แก่อนาคตการส่งออกข้าวของประเทศไทยอย่างยิ่ง⁸

จากประเด็นดังกล่าว จะเห็นได้ว่าปัญหาพันธุกรรมเหล่านี้ไม่ได้เป็นปัญหาที่อยู่แค่ระดับ ประเทศเท่านั้น แต่ได้ขยายขอบเขตเป็นปัญหาที่มีความสัมพันธ์ในระดับสากล นั้นหมายถึงว่า การแย่งชิงผลประโยชน์หรือการปล้นสะดมทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญา จะมี การแย่งชิงที่เข้มข้นขึ้นสู่ระดับโลก และหากรัฐไม่มีมาตรการที่ดีในการจัดการ เราอาจต้องเผชิญการสูญเสียมากกว่าที่เคยเสียมาแล้วก็ได้ ดังนั้น เกษตรกรจึงจำเป็นต้องมีความรู้ และการจัดการความรู้เรื่อง

⁸ ยังมีความหวังว่าการปกป้องทรัพยากรพันธุกรรม จะสามารถป้องกันประชาชน ชาวนาในประเทศด้อยพัฒนาจากการเป็นเป้าหมายของการปล้นสะดมในรูปแบบใหม่ ด้วยการละเมิดลิขสิทธิ์ทางพันธุกรรมของประเทศเหล่านี้ โดย The Science and Human Right Program of the American Association for the Advancement of Science ได้สร้างฐานข้อมูลเกี่ยวกับความรู้ด้านนิเวศวิทยาชุมชน วางหลักการพื้นฐานการปกป้องคนท้องถิ่นในการอ้างสิทธิความรู้ท้องถิ่น ฐานข้อมูลเหล่านี้จะช่วยนำความรู้ของชุมชนสู่สาธารณะและป้องกันการอ้างสิทธิของปัจเจกที่ไม่เหมาะสมเช่นบริษัทยาเป็นต้น/Indigenous Knowledge Worldwide ริเริ่มโดยองค์กรด้านความร่วมมือระหว่างประเทศในเนเธอร์แลนด์และสถาบันการศึกษาชั้นสูงระดับนานาชาติ พยายามสร้างพื้นที่เชื่อมโยงระหว่างความรู้ท้องถิ่น และความรู้สากล โดยปกป้องความรู้และฐานข้อมูลของพวกเขา/นอกจาก นี้ในระดับชาติ สิทธิชุมชนของคนท้องถิ่น จะได้รับการสนับสนุนมากขึ้นจากการมีกองทุนเพื่อสนับสนุนทรัพย์สินทางปัญญาของชุมชน หรือการสร้างกองทุนอนุรักษ์พันธุกรรมของชาติ ที่มีเป้าหมายในการแบ่งปันทรัพยากรพันธุ์พืชและสัตว์ แก่ชาวนา โดยผ่านโครงการ วางแผนอนุรักษ์ต่างๆ อนึ่ง มีการระบุว่า ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้น ไทยเป็นประเทศที่เป็นผู้นำในวิธีการใหม่เหล่านี้ (Neef, 2005, p. 31)

พันธุ์พืชและเทคโนโลยีต่างๆ ให้เท่าทันโลกและการแข่งขันสมัยใหม่ ตั้องมีบทบาทเป็นผู้กระทำ (active) มากกว่าถูกกระทำ (passive) เช่นในอดีตที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรู้เรื่อง ทรัพยากรทางปัญญาในปัจจุบัน

งานวิจัยด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน สะท้อนให้เห็นคุณค่าของวิถีชีวิต ท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพที่ได้สูญไปกว่า 40 ปีที่ผ่านมา จากการปฏิบัติเขียวและการเปลี่ยนแปลงระบบการผลิต งานวิจัยทำให้เรามีความหวังในการฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพ และอนุรักษ์พันธุกรรมอันมีคุณค่าที่น่าหวงแหนเหล่านี้ ในขณะที่กำลังมีการช่วงชิง พันธุกรรมท้องถิ่นอย่างเข้มข้นสู่ในระดับสากล แต่เมื่อประเมิน งานวิจัยประชาชนด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นปัจจุบัน ที่ยังอยู่ในสถานะที่เป็นเพียงจุดเริ่มต้นของการฟื้นฟู รวบรวมพันธุกรรมท้องถิ่นและความรู้ที่ได้สูญหายไปนั้น พบว่า ยังต้องการความต่อเนื่องและการจัดการที่เป็นระบบอีกมาก ยกตัวอย่างเช่นพันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่เราค้นคว้า รวบรวมได้ในปัจจุบันไม่ถึง 100 สายพันธุ์ ในขณะที่ คาดว่าประเทศไทยน่าจะมีข้าวพันธุ์พื้นเมืองถึง 5,000 กว่าสายพันธุ์ เป็นต้น ดังนั้น งานวิจัยของชาวบ้านในประเด็นเหล่านี้ จึงต้องการการรวบรวมค้นคว้าที่มีการสนับสนุนจากภาครัฐและแวดวงวิชาการอย่างเร่งด่วนและจริงจัง ก่อนที่จะถูกนำไปวิจัยและพัฒนาจากที่อื่น ดังนั้น เราจึงต้องมีการวิจัยและพัฒนาการฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นโดยประชาชนเหล่านี้ เพื่อเป็นอาวุธทางปัญญาที่จะทำ ให้เกษตรกรสามารถพัฒนา อนุรักษ์ และปกป้องทรัพยากรและภูมิปัญญาอันทรงคุณค่าของชุมชน และประเทศได้ต่อไป

3. องค์ความรู้ของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น

จากการศึกษางานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน พบว่าชุมชนมีองค์ความรู้ด้านต่างๆดังนี้

1. องค์ความรู้เรื่องระบบนิเวศและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเป็นองค์รวม

งานวิจัยชี้ให้เห็นว่า ชุมชนมีความรู้ในการจำแนกพื้นที่ออกเป็นประเภทต่างๆได้แก่ ที่อยู่อาศัย ที่ทำกิน และป่า และใช้ประโยชน์ในพื้นที่ที่เหมาะสมกับสภาพของทรัพยากร สำหรับ ป่ายังจำแนกออกเป็นหลายประเภท เช่น ป่าขุนน้ำ น้ำซึม น้ำซับ ป่า ความเชื่อ ป่าพิธีกรรม และป่า เพื่อการใช้สอยเป็นต้น ป่าประเภทต่างๆ กำหนดขึ้นจากองค์ความรู้ของชุมชนที่มีต่อระบบนิเวศป่า ผ่านการสังเกตประสบการณ์มาหลายชั่วอายุคน เช่น

- ป่าขุนน้ำ น้ำซึม น้ำซับ จะถูกเก็บรักษาไว้ให้เป็นพื้นที่ต้นน้ำลำธาร เพื่อการเกษตร การอุปโภคบริโภคของคนในชุมชน ห้ามมิให้มีการตัดไม้หรือทำกิจกรรมที่จะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ การดูแลรักษามักใช้กุศโลบายเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผี ไม่ว่าจะเป็นผีน้ำ ผีป่า ผีโป่ง ฯลฯ ซึ่งได้รับความเคารพยำเกรงในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่เป็นเจ้าของหรือทำหน้าที่ดูแลรักษา ทรัพยากร มีการปลูกฝังผ่านนิทาน คำกลอน ซอ ทา หรือเรื่องเล่าที่สืบทอดกันมาแต่บรรพบุรุษ ความเกรงกลัวต่อผี ทำให้ชาวบ้านปฏิบัติต่อป่าอย่างนอบน้อม ไม่ล่วงละเมิดหรือทำลาย

- ป่าความเชื่อและปาพิธีกรรม มีลักษณะเฉพาะเช่น กิวดอย ที่ดอนมีน้ำไหลล้อมรอบ ฯลฯ เป็นพื้นที่ ที่ผูกพันกับระบบความเชื่อของชาวบ้าน บางแห่งเป็นพื้นที่สำหรับการประกอบพิธีกรรมตามประเพณี และบางแห่งเป็นพื้นที่ที่สมาชิกในชุมชนจะไม่ผ่านเข้าไป หรือไม่กล้าไปใช้ประโยชน์ เนื่องจากกลัวผี แต่ละชุมชนมีป่าความเชื่อประเภทต่างๆ และพิธีกรรมไม่น้อยกว่า 500 ไร่ ถือเป็นหลักประกันสำคัญอันหนึ่งในการคงอยู่ของพื้นที่ป่า

- ป่าชุมชนใช้สอย ส่วนใหญ่จะอยู่ไม่ไกลจากชุมชนมากนัก มักเป็นป่าไผ่ ป่าเบญจพรรณ และป่าเต็งรัง ซึ่งมีอาหารของป่าจำนวนมาก ระบบนิเวศมีกระบวนการทดแทน และฟื้นตัวง่าย ชาวบ้านจะใช้เป็นแหล่งอาหาร แหล่งไม้ใช้สอยของชุมชน และพื้นที่เลี้ยงสัตว์ การใช้ประโยชน์จากป่าประเภทนี้ขึ้นอยู่กับกฎเกณฑ์และข้อตกลงกันของคนในชุมชน บางชุมชนอนุญาตให้ชาวบ้านเก็บหาไม้ และผลิตผลจากป่าได้ตามความจำเป็นในการดำรงชีพเท่านั้น แต่บางชุมชนก็อนุญาตให้สมาชิกหาของป่า เช่นหน่อไม้ ต่าว (ลูกชิด) ใบตองตึง ฯลฯ เพื่อนำไปขายเป็นรายได้เสริมให้กับครอบครัว

อย่างไรก็ตาม ป่าทั้งสามประเภทข้างต้นไม่ได้แยกจากกันเด็ดขาด เขตป่าใช้สอยในหลายชุมชนมีปาพิธีกรรมและป่าตามความเชื่อกระจายอยู่เป็นแห่งๆ จึงไม่ได้หมายความว่าป่าที่ถูกแบ่งให้เป็นเขตใช้สอยชาวบ้านจะสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ทั้งหมด เช่นเดียวกับที่ชุมชนไม่ได้แยกการจัดการที่อยู่อาศัย ที่ทำกินและป่าออกจากกัน หากแต่จัดการอย่างเป็นองค์รวม เช่น ในระบบการทำนา นอกจากจะจัดการพื้นที่ทำนาแล้ว ชาวบ้านยังต้องดูแลรักษาป่าหัวไร่ปลายนา และป่าขุนน้ำไว้เพื่อให้มีน้ำไว้ใช้ในการทำนาโดยไม่ขาดแคลน หรือการรักษาป่าก็ต้องคำนึงถึงการมีไร่หมุนเวียน เพื่อจะได้มีไร่เหล่า (พื้นที่ที่ทิ้งไว้หลังการทำไร่) อายุ 1-3 ปี เป็น “ป่าหนุ่ม” เอาไว้เป็นที่หลบภัยของสัตว์ป่าตัวเล็กๆ เช่น อีเห็น เม่น ลิ่น อ้น หมูป่า ฯลฯ

องค์ความรู้เกี่ยวกับระบบนิเวศ นอกจากทำ ให้ชาวบ้านสามารถวางแผนการใช้ประโยชน์ จากทรัพยากร เช่น การเก็บหาของป่า การเลือกพื้นที่และระบบการเพาะปลูก หรือการกันเขตป่าเพื่อการอนุรักษ์ไว้ได้อย่างเหมาะสมแล้ว ยังทำให้ชาวบ้านสามารถวางแผนในการดูแล

และฟื้นฟูทรัพยากรได้อย่างมีประสิทธิภาพเช่นการจัดการไฟฟ้า การดับไฟฟ้า การชิงเผา การปล่อยไฟให้ไหม้ตามธรรมชาติ การบวชป่า การประกาศเขตอนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้ล้วนเกิดจากความเข้าใจต่อระบบนิเวศทั้งสิ้น

2. ชุมชนจัดการทรัพยากรบนพื้นฐานของจารีต วัฒนธรรมประเพณี ผสมผสานกับการจัดการในรูปแบบใหม่

ชุมชนท้องถิ่นจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคน ชุมชน ทรัพยากรธรรมชาติ บนพื้นฐานจารีตประเพณี ความเชื่อและความเคารพยำเกรงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรเช่น การไหว้ผีป่า ผีน้ำ การฝากสายสะดือเด็กเกิดใหม่ไว้กับต้นไม้ พิธีกรรมและความเชื่อได้ช่วยสร้างเสริมจิตสำนึกในการรักษาป่า ความผูกพันทางจิตวิญญาณระหว่างคนกับป่าไปยังลูกหลานรุ่นต่อไป รวมทั้งจิตสำนึกในการรักษาป่าและความผูกพันทางศีลธรรมและจิตวิญญาณระหว่างชุมชนกับทรัพยากร

ภายใต้การเปลี่ยนแปลงและแรงกดดันต่างๆ ที่ชุมชนได้รับ ชุมชนได้ก่อให้เกิดการปรับตัวของรูปแบบการจัดการทรัพยากร ซึ่งมีการพัฒนาความเชื่อ ประเพณีและวิถีปฏิบัติดั้งเดิมกลายมาเป็นการสร้างระเบียบกฎเกณฑ์และกติกาต่างๆ ซึ่งเป็นข้อตกลงร่วมกันของสมาชิกในชุมชน บางชุมชนอาจมีทั้งรูปแบบการจัดการดั้งเดิมผสมผสานกับการจัดการทรัพยากรในรูปแบบใหม่ๆ หลายครั้งพบว่ากฎเกณฑ์ที่ถูกรื้อสร้างขึ้นมาใหม่ เป็นไปเพื่ออธิบาย และสร้างความเข้าใจกับคนภายนอกเท่านั้น ในขณะที่ชุมชนมีมาตรการในการจัดการที่ซับซ้อนและยากเกินกว่าที่จะสื่อสารทำความเข้าใจกับคนภายนอกได้ง่าย เช่น ความเชื่อเรื่อง ผี สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และอำนาจเหนือธรรมชาติ เป็นต้น

3. ชุมชนมีองค์กรและกระบวนการในการควบคุมดูแลทรัพยากร

นอกจากจารีตหรือกฎเกณฑ์ที่ตั้งขึ้นมาควบคุมการจัดการทรัพยากรแล้ว ชุมชนยังมีองค์กรที่ทำหน้าที่ในการกำกับดูแลกฎระเบียบ เพื่อให้เป็นไปตามข้อตกลงที่วางไว้ร่วมกัน บางชุมชนอาจเป็นองค์กรดั้งเดิม เช่นผู้นำทางพิธีกรรม ผู้นำทางธรรมชาติ หรือกลุ่มผู้อาวุโสของชุมชน ในสังคมปกากะญอจะมี “ฮีโซ” เป็นผู้นำที่นั่น แต่ในบางชุมชนเป็นลักษณะองค์กรแบบใหม่ ที่สมาชิกในชุมชนร่วมกันคัดเลือกตัวแทนขึ้นมาเป็นคณะกรรมการ ไม่ว่าจะเป็นองค์กรที่ได้รับการรับรองจากทางการหรือไม่ก็ตาม อาทิ คณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นต้น

โดยสรุป ข้อค้นพบด้านข้อมูล จากงานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน พบว่าชุมชนมีองค์ความรู้และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศอย่างเป็นองค์รวม บนพื้นฐานของการ เคารพต่อธรรมชาติ จารีต ประเพณี และวัฒนธรรม และยังมีการผสมผสาน ประยุกต์รูปแบบการจัดการสมัยใหม่มาใช้ให้เหมาะสมกับปัจจุบัน เพื่อช่วยให้สามารถควบคุมดูแลทรัพยากรได้ดียิ่งขึ้น เช่นการจัดตั้งองค์กรชุมชน ตลอดจน

การศึกษาข้อกฎหมายเกี่ยวข้องในการจัดการทรัพยากรต่างๆ รวมทั้งการฟื้นฟูอนุรักษ์ภูมิปัญญาท้องถิ่นและความหลากหลายทางชีวภาพให้กลับคืนมาจากชุมชนท้องถิ่นที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ในภูมิภาคต่างๆของประเทศไทย

ข้อค้นพบด้านวิถีวิทยา จากงานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน

ในการสังเคราะห์วิถีวิทยา ของงานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้เขียนได้ใช้กรอบในการสังเคราะห์เช่นเดียวกับการวิจัยหนี้สิน ซึ่งมีข้อค้นพบดังนี้

1. คำถามเกี่ยวกับตัวผู้วิจัย

จากการศึกษาพบหัวหน้าทีมวิจัยและทีมวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น มีที่มาเช่นเดียวกับงานวิจัยหมวดหนี้สิน คือเป็นผู้นำชาวบ้านในชุมชน ที่ชุมชนยอมรับ และมีบทบาทในการทำงานชุมชนด้านต่างๆ เช่นเป็นประธานกรรมการบริหารป่าชุมชน หรือกรรมการที่มีตำแหน่งต่างๆ ในองค์กรบริหารเครือข่ายป่าชุมชน ประธานกลุ่มออมทรัพย์ชุมชน ผู้ใหญ่บ้าน รวมถึงผู้นำด้านทางศาสนา เช่นกรรมการมัสยิด กลุ่มอาชีพในชุมชน เช่นหมอยาพื้นบ้าน กลุ่มแม่บ้าน ครูใหญ่ ครู หรือเป็นชาวบ้านที่เคยเคลื่อนไหวต่อสู้เรียกร้องสิทธิชุมชน เรียกร้องความชอบธรรมกรณีต่างๆ เช่นเขื่อนราศีไศล เป็นต้น

2. คำถามในการวิจัย

คำถามการวิจัยส่วนใหญ่ เป็นคำถามเพื่อค้นหาองค์ความรู้ในการวิจัยหรือแนวทางวิธีการในการใช้ประโยชน์หรือจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างยั่งยืน ตลอดจนการสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมถึงการสร้างรายได้จากการท่องเที่ยวโดยไม่ทำลายระบบนิเวศ โดยชุมชนเป็นผู้ตั้งคำถามในการวิจัยเพื่อค้นหาคำตอบดังกล่าว ซึ่งพบว่าสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นสิ่งที่กระตุ้นให้ชุมชนตั้งคำถามเพื่อค้นหาคำตอบดังกล่าว เนื่องจากปัญหาทรัพยากรถูกทำลายส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชาชน หรือประเด็นปัญหาที่เกิดจากการดำเนินกิจกรรมของชุมชนที่ดำเนินการมาก่อนแล้ว พบปัญหาที่เกิดขึ้น เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อม ปัญหาการขาดจิตสำนึกของคนที่เข้ามาเที่ยวป่า ฯลฯ ส่วนพื้นที่ในการวิจัย เป็นพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับการดำรงชีวิตของชุมชนโดยตรง รวมทั้งพื้นที่ใกล้เคียง

3. ด้านวิทยาในการวิจัย

งานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเน้นกระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชน โดยมีจุดหลักที่การสร้างจิตสำนึกร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผ่านปฏิบัติการการสำรวจทรัพยากร และระบบนิเวศต่างๆ ในพื้นที่จริง การจัดตั้งองค์กรชุมชนเพื่อทำหน้าที่กำกับดูแลทรัพยากร ให้เป็นไปตามกฎที่ชุมชนร่วมกันสร้างขึ้น รวมถึงการรวบรวมข้อมูลและการทดลองเชิงปฏิบัติการด้านพันธุกรรมต่างๆ ที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกัน วิธีการรวบรวมข้อมูลในการวิจัยโดยประชาชนจึงมีความหลากหลายสามารถจำแนกได้ดังนี้

3.1. วิธีการสัมภาษณ์ การค้นหาข้อมูลของทีมวิจัยที่ใช้การสัมภาษณ์ เป็นกระบวนการสร้างบรรยากาศที่จะคุยในเรื่องใดเรื่องหนึ่งให้ชัดเจน โดยทั้งผู้สัมภาษณ์ และผู้ถูกสัมภาษณ์ เป็นผู้ได้รับผลกระทบจากประเด็นเรื่องที่คุยกัน หรือเป็นผู้ที่อยู่ในสถานการณ์นั้น การสัมภาษณ์ที่ทีมวิจัยใช้มีสามลักษณะคือ

- (1). สัมภาษณ์ข้อมูลทั่วไป เช่นประวัติศาสตร์ชุมชน ความเป็นมาของหมู่บ้าน สภาพปัญหาต่างๆ ในชุมชน
- (2). สัมภาษณ์แบบเจาะลึก (indepth interview) จะเน้นเจาะในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเฉพาะ อาทิ การสัมภาษณ์ประเด็นความเชื่อ ข้อห้ามต่างๆ จากคนเฒ่าแก่ การสัมภาษณ์พระในวัดป่า กระบวนการปลูกจิตสำนึกชาวบ้าน มิให้ตัดต้นไม้ เป็นต้น
- (3). การคุยกันในวงกลุ่มเล็ก หรือสัมภาษณ์แบบ focus group เป็นการสร้างบรรยากาศคุยกันในกลุ่มวงสนทนาย่อย ที่มีประเด็นชัดเจนในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง และต้องการความคิดเห็นเชิงเปรียบเทียบ หรืออาจต้องการข้อมูลเดียวกัน แต่ต่างพื้นที่ต่างกลุ่ม วิธีนี้ทีมวิจัยใช้รูปของการจัดเวทีประชุม เชิญผู้เกี่ยวข้องกลุ่มต่างๆ เข้ามาร่วมแลกเปลี่ยนข้อมูลกัน โดยทีมวิจัยจะสร้างบรรยากาศในการพูดคุยให้เป็นกันเอง เกิดความเครียดน้อยที่สุด ซึ่งส่วนมากทีมวิจัยใช้วิธีนัดหมายกลุ่มเป้าหมายตอนเย็น จากนั้นพากันจัดกลุ่มพูดคุยหน้าบ้านของกลุ่มเป้าหมายแบบเป็นกันเอง และอาจมีการนั่งกินร่วมกันจนจบการพูดคุย ซึ่งทีมวิจัยได้เน้นบทบาทของทีมวิจัยแต่ ละท่านอย่างชัดเจนว่า ต้องมีผู้คุมประเด็นเนื้อหา ผู้จดบันทึกและช่วยกันสร้างบรรยากาศมิให้ตึงเครียด

3.2. การสำรวจ ทีมวิจัยใช้การเดินสำรวจสภาพป่าร่วมกับชุมชน เพื่อเก็บข้อมูลของทรัพยากรต่างๆในป่า ทั้งต้นไม้ สัตว์ป่า พืชกินได้ต่างๆ ในอาณาเขตที่ชัดเจน ซึ่งทำ ให้เห็นการเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้นกับป่า สิ่งที่เห็นชัดเจนคือ ต้นไม้ลดจำนวนลงมาก บริเวณที่ราบลุ่มเป็น

ดอนเพิ่มจำนวนพื้นที่มากขึ้น เพราะการกำหนดแนวเขตป่าที่ไม่ชัดเจน ทำให้ชาวบ้านที่อยู่ติดกับเขตป่าขยายพื้นที่การเกษตรเข้ามามากขึ้น ลักษณะของสายน้ำเริ่มเปลี่ยนทิศทาง บางแห่งน้ำไม่ไหลไปถึงก็เกิดแห้งขอด ส่วนในป่าชายเลน พบว่าสัตว์ที่เคยเป็นอาหารหายไปมากเช่นกัน

3.3. การสืบค้นข้อมูลทุติยภูมิ (ที่ชาวบ้านมักจะเรียกว่า “ข้อมูลมือสอง” ในงานวิจัย) เป็นการนำข้อมูลที่มีอยู่แล้วที่เป็นข้อมูลปัจจุบันและอดีตมาประกอบ อาทิ นำชุดข้อมูลจากกชช.2ค.อบต. เพื่อให้เห็นจำนวนประชากร พื้นที่เกษตร ระดับการศึกษาเป็นต้น นอกจากนี้จะมีข้อมูลประวัติหมู่บ้านและทรัพยากรท้องถิ่นที่เคยมีการทำวิจัย หรือบันทึกไว้มาประกอบการสัมภาษณ์ในเรื่องดังกล่าวด้วย

3.4. แบบสอบถาม ทีมวิจัยใช้แบบสอบถามประกอบในการจัดเก็บข้อมูลที่เกี่ยวข้องข้อมูลเชิงปริมาณ โดยใช้แบบสอบถามเป็นเครื่องมือช่วยในการสัมภาษณ์ให้หลุดประเด็น กล่าวคือ ในบางเวทีการประชุม ถ้าการเก็บข้อมูลในประเด็นใดยังไม่ชัดเจน ทีมวิจัยจะจัดทำแบบสอบถามในประเด็นนั้นกลับเข้าไปให้ผู้เข้าร่วมประชุมช่วยกรอกเพิ่มเติมอีกครั้ง นอกจากนี้ แบบสอบถามถูกนำมาใช้ประกอบเพื่อต้องการให้ชุมชนแสดงความคิดเห็นที่ไม่สามารถบอกเล่า หรืออธิบายในเวทีพูดคุยกันได้ ซึ่งบางประเด็นเป็นข้อมูลที่ล่อแหลมไม่สามารถบอกได้ อาทิ การใช้ประโยชน์จากป่า ทั้งการโค่นไม้ใหญ่ ล่าสัตว์ และเก็บหาของป่า เป็นต้น

3.5. การจัดเวทีประชุม เป็นวิธีการที่ทีมวิจัยใช้มากในการพูดคุยหรือถกประเด็น แลก เปลี่ยนความคิดเห็น วิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ มักพบว่าในงานวิจัยหนึ่งๆ มีเวทีประชุมหลายครั้งหรือหลายเวที เนื่องจากมีข้อมูลเนื้อหาและมีการสรุปประเด็นต่างๆ ที่ต้องการความชัดเจน และการมีส่วนร่วมคิดทั้งจากทีมวิจัยและจากชุมชน ที่ทีมวิจัยพยายามกระตุ้นให้ทุกคนได้แลกเปลี่ยนข้อมูล แสดงความคิดเห็น และทีมวิจัยจะพยายามไม่ชี้นำหรือตัดสินใจแทนที่ประชุม

3.6. การสังเกต ทีมวิจัยใช้การสังเกตสถานการณ์ต่างๆ อาทิ สังเกตสภาพป่าช้า และบริเวณป่าบางพื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ผิดกับสภาพพื้นที่ใกล้เคียง ทีมวิจัยจึงพากันไปดู โดยตั้งข้อสงสัยว่าทำไมจึงเป็นเช่นนั้น จากนั้นทีมวิจัยจึงหาข้อมูลเพิ่มเติม เช่น เข้าไปวัดที่อยู่ใกล้เคียง และเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ในวัด จนได้ข้อมูลที่ชัดเจนว่า กระบวนการสังสอนฆราวาสของพระในบริเวณนั้น ได้ผนวกเอาเรื่องการอนุรักษ์ป่าไม้เข้าไว้ด้วย และชาวบ้านยึดถือหลักคำสอนนั้นมาปฏิบัติต่อไป ทีมวิจัยจึงเริ่มเข้าไปพูดคุยกับพระในประเด็นดังกล่าว

ข้อค้นพบด้านการเรียนรู้และการจัดการความรู้ จากงานวิจัยการจัดการทรัพยากร ธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นของประชาชน

กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ ที่ได้จากวิธี วิจัยของการวิจัยประชาชน
อธิบายได้ดังนี้

1. กระบวนการเรียนรู้และการจัดการความรู้ของชุมชน เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นจาก
การปรับตัวต่อสถานการณ์ความขัดแย้งของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ที่ชุมชนเห็นว่า
จัดการแบบเดิมที่ชุมชนเคยทำมา ไม่สามารถตอบสนองหรือแก้ปัญหาการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่
ในปัจจุบันได้ เช่นสถานการณ์การช่วงชิงทรัพยากรในพื้นที่จากคนภายนอก ดังนั้นชุมชนจึงต้อง
ปรับตัวต่อการจัดการความขัดแย้งด้วยรูปแบบใหม่ มีการเรียนรู้ใหม่ๆ เช่นการจัดตั้ง องค์การชุมชน
ในรูปคณะกรรมการที่ได้รับการยอมรับจากชุมชนเพื่อกำกับพฤติกรรมของชุมชน และรวมถึงบุคคล
ภายนอก การศึกษาเพื่อกำหนดกฎเกณฑ์ที่อิงกับหลักกฎหมาย ในการใช้ทรัพยากรให้เป็นไปตาม
กฎระเบียบที่ชุมชนสร้างขึ้นร่วมกัน แม้ว่าที่จริงชุมชนก็มีการเรียนรู้และการจัดการควา
มรู้มาแต่เดิม
เช่น การจัดการน้ำของชุมชนต่างๆ ในอดีต แต่เมื่อสถานการณ์แวดล้อมเปลี่ยนไป ชุมชน
จำเป็นต้องปรับกระบวนการเรียนรู้เสียใหม่ให้เหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์ปัจจุบัน หรือ
ประยุกต์ใช้ความเชื่อ พิธีกรรมในอดีตที่ก่อให้เกิดประโยชน์ในการอนุรักษ์ทรัพยากร เช่นก ารฟื้นฟู
ประเพณีและพิธีกรรม ฝึปปูตา ทำให้ชาวบ้านไม่เข้าไปตัดไม้ทำลายป่าในบริเวณนั้น เป็นต้น ดังนั้น
การเรียนรู้ของชุมชนจึงเป็นผลมาจากการหาคำตอบของความขัดแย้งเหล่านี้

2. กระบวนการวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรนั้น เป็นการสร้างกระบวนการเรียนรู้
อย่างมีส่วนร่วมในเชิงจัดตั้งองค์กรใหม่ของชุมชน เช่นคณะกรรมการป่าชุมชน คณะกรรมการ
เครือข่ายป่าชุมชน ซึ่งเป็นองค์กรที่ดำเนินการเกี่ยวกับการออกกฎระเบียบของชุมชนและการ
ควบคุมให้เป็นไปตามกฎ ทำให้การวิจัยจะต้องมุ่งเน้นที่กระบวนการสร้างความรู้ความเข้าใจ
ก่อนที่จะนำสู่การมีส่วนร่วม ซึ่งการวางแผนการดำเนินงานที่เป็นขั้นตอนของนักวิจัยมีความสำคัญ
ต่อกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชน ดังที่พบว่าชุมชนจะให้ความร่วมมือต่อการวิจัยมากขึ้น เมื่อ
ทุกฝ่ายมีโอกาสพูดคุย แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน ดังนั้นการทำงานความคิด เพื่อสร้างการ
ยอมรับของชุมชนจึงเป็นสิ่งสำคัญ ในบางพื้นที่ (เช่นกรณีป่าโนนยาง) ต้องใช้เวลาในการทำงาน
ความ คิดกับชาวบ้านประมาณ 2 ปี กว่าชาวบ้านจะเข้าใจเรื่องป่าชุมชน จากเดิมที่ชาวบ้านจะมี
ลักษณะต่อต้าน ต้องค่อยๆ ใช้วิธีการทำความเข้าใจกับผู้นำทางความคิดก่อน เช่นพ่อพรหมณ์ แม่
ออกวัด และจัดเวทีรับฟัง ความคิดเห็นชาวบ้านร่วมกับอบต.รวมทั้งการดูงานต้นแบบในการจัดการ
ป่า จึงทำให้ชาวบ้านยอมรับแนวคิดการจัดการป่าชุมชนมากขึ้น ดังนั้น การสร้างกระบวนการ

เรียนรู้ดังกล่าวให้กับชุมชน จึงต้องใช้เวลา และใช้กระบวนการต่างๆ ที่ให้ชาวบ้านได้รับข้อมูล และแลกเปลี่ยนข้อมูลให้มากที่สุด เช่น กระตุ้นผ่านการสนทนา (dialogue) หรือ การไตร่ตรองจากกลุ่ม (collective reflection) อันนำไปสู่กระบวนการเปลี่ยนแปลงความคิด ความเข้าใจและพฤติกรรมของชาวบ้านในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติได้ นอกจากนี้องค์กรที่ตั้งขึ้นนี้ จะต้องพิสูจน์ว่าไม่ได้ดูแลรักษาผลประโยชน์ที่จะตกอยู่กับกลุ่มบางกลุ่มเท่านั้น แต่เป็นของชุมชนทั้งหมดด้วย กระบวนการในการคัดเลือกคุณสมบัติผู้ที่จะมาเป็นผู้แทนของชุมชนจึงมีความสำคัญ

อย่างไรก็ดี องค์กรที่ตั้งขึ้น ไม่ใช่องค์กรในแนวตั้ง ที่มีลักษณะควบคุม สั่งการ แต่เป็นองค์กรที่มีการสื่อสารสองทาง คือรับฟังความคิดเห็นจากข้างล่าง (ชาวบ้าน) และรวบรวมเป็นกฎเกณฑ์ต่างๆ ที่จะนำมากำกับ ใช้กับชุมชนให้เป็นไปตามกฎระเบียบที่ชุมชนตั้งขึ้น ในหลายชุมชน พบว่าองค์กรที่ตั้งขึ้นจะมีลักษณะเป็นเครือข่ายที่สามารถประสานความร่วมมือ หรือแลกเปลี่ยนข้อมูล ความร่วมมือระหว่างกัน เป็นองค์กรแนวร่วมที่มีความเสมอภาค เท่าเทียมกัน เช่นในป่าชุมชนหนึ่งๆ ที่มีชุมชนใช้ป่าร่วมกัน 3-4 หมู่บ้าน จะมีคณะกรรมการป่าชุมชนของแต่ละหมู่บ้าน 1 ชุด และมีคณะกรรมการเครือข่ายป่าชุมชน ซึ่งเป็นกรรมการชุดใหญ่ที่รวมตัวแทนจากทุกหมู่บ้าน เพื่อดูแลการใช้ประโยชน์ร่วมกัน

3. การใช้วิธีการสำรวจประเมินป่าถือได้ว่าเป็นเครื่องมือหนึ่งในการสร้างการเรียนรู้แบบมีส่วนร่วมในชุมชน เป็นการปฏิบัติการจริงในพื้นที่ ทำให้ผู้เข้าร่วมทุกคนมีการสำรวจและประเมินป่า ทั้งเยาวชน ชาวบ้าน ครู อบต. รู้สึกตื่นเต้นและต้องการหวนหาป่าไว้จากข้อมูลที่สำรวจพบร่วมกัน วิธีการนี้ถือเป็นเครื่องมือหรือวิธีการที่เป็นจุดเด่นของการวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรที่ทำให้เกิดกระบวนการสร้างจิตสำนึก รัก และห่วงแหนทรัพยากรในชุมชน เมื่อเปรียบเทียบกับงานวิจัยด้านหนึ่งที่มีเครื่องมือสำคัญคือ การทำบัญชีครัวเรือน ซึ่งทั้งสองกรณีมีสิ่งเหมือนกันคือเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง (learning by practice) ที่สามารถสร้างความรู้ความเข้าใจ ด้วยการตระหนักจากข้อมูลจริงที่ชุมชนสำรวจพบด้วยตนเองได้อย่างดียิ่ง

4. กระบวนการสร้างการมีส่วนร่วมของชุมชนนั้น ต้องไม่ใช่วิธีการเชิงอำนาจ เพราะวิธีการเชิงอำนาจไม่สามารถสร้างการเรียนรู้ และไม่เอื้อต่อการเรียนรู้ของชุมชน ดังที่พบว่า หลายงานวิจัยประสบความสำเร็จในการสร้างการเรียนรู้แก่ชุมชน แต่มีบางงานวิจัย (ซึ่งพบเป็นส่วนน้อย) ยังมีการใช้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการจัดการ เช่นการใช้ตำแหน่งหน้าที่ผู้นำที่เป็นทางการในชุมชนสั่งการให้ชุมชนทำตามคำสั่ง โดยไม่สร้างกระบวนการทางความคิด ความเข้าใจ หรือการชี้แจงข้อ มูลแก่ชุมชนเพียงพอ ทำให้ไม่เกิดกระบวนการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง

ขึ้นได้ เช่นงานวิจัย ของทีมวิจัยบ้านป่าเหมี้ยง (2547, น. 69) ชาวบ้านสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เกิดขึ้นในกระบวนการวิจัยว่า

“ทีมวิจัยนอก เป็นข้าราชการทั้งหมด ทีมวิจัยข้างในเป็นชาวบ้านธรรมดา มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนหรือวางแผนการทำงานวิจัยน้อยมาก โดยเฉพาะช่วง phase แรก ที่ผู้ใหญ่บ้านคนก่อน ยังคงใช้วิธีสั่งการกับสมาชิกทีมวิจัยและชาวบ้านทั้งหมด”

การใช้ความสัมพันธ์เชิงอำนาจในการวิจัยยังส่งผลถึงทำให้ ความสัมพันธ์ในการทำงานของทีมวิจัย ที่ขาดการประสานกลมกลืนกันระหว่างนักวิจัยพี่เลี้ยงและทีมวิจัยชาวบ้าน ดังที่ชาวบ้านบันทึกไว้ในปัญหาในการวิจัยว่า

“ความรู้ความเข้าใจของทีมวิจัยเรื่องการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (PAR) ของนักวิจัยทั้งข้างในข้างนอกไม่มีความชัดเจน โดยเฉพาะในช่วงเริ่มได้รับอนุมัติโครงการวิจัย มีโอกาสที่ทีมวิจัยป่าเหมี้ยงส่งตัวแทน 2 คนไปร่วมรับฟังเรื่อง PAR ที่จังหวัดน่าน เป็นเวลา 2 วัน เท่านั้นและยังคงไม่เข้าใจว่าจะใช้การวิจัยแบบมีส่วนร่วมสร้างกระบวนการเรียนรู้และมีส่วนร่วมได้อย่างไร การวิจัยแบบมีส่วนร่วมกับการพัฒนาที่ทำกันอยู่ (ในการเป็นข้าราชการ) มันเหมือนหรือต่างกันตรงไหน” (ทีมวิจัยบ้านป่าเหมี้ยง, 2547, น. 69)

ดังนั้นแม้งานวิจัยจะพบว่าชุมชนมีศักยภาพและแนวคิดต่อมุมมองการอนุรักษ์และการท่องเที่ยว แต่ชุมชนสะท้อนว่า ชุมชนมีข้อจำกัดด้านพื้นที่ เพราะแม้จะมีอุทยานแห่งชาติแจ้ซ้อนเป็นแหล่งดึงดูด แต่ฐานทรัพยากรไม่ได้เป็นของชุมชนจริงๆ ทรัพยากรทุกอย่างอยู่ในอุทยานแห่งชาติ ซึ่งชุมชนเกรงว่ารัฐและชาวบ้านอาจมีมุมมองต่างกันในการจัดการนั้น แสดงถึงว่าชุมชนยังขาดการประสานงานกับรัฐ ต่างกับบางพื้นที่ที่สามารถสร้างความร่วมมือกับรัฐในการจัดการท่องเที่ยวได้ ทั้งที่อยู่ในเงื่อนไขแบบเดียวกัน ซึ่งปัญหานี้อาจจะมาจากการขาดการมีส่วนร่วมในงาน วิจัยของชุมชนและการเกรงกลัวต่อ“อำนาจ”ของชุมชนได้หรือไม่

ภาพข้างต้นอาจแตกต่างไปจากงานวิจัยการมีส่วนร่วมในการจัดการป่าชายเลนบ้านคลองลิ้น (ดาด ชาลุนี, 2548, น. 70-75) ที่ชาวบ้านสะท้อนมุมมองด้านการมีส่วนร่วมที่เปลี่ยนแปลงไปจากการทำวิจัยว่า งานวิจัยทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และพัฒนาในด้านการมีส่วนร่วม จากอดีตที่ผ่านมา ชาวบ้านในชุมชนมีส่วนร่วมในการจัดการเพียงผู้ไปร่วมกระบวนการ โดยมีบุคคลภายนอกเป็นเจ้าของเรื่อง โดยการจัดการป่าเป็นบทบาทเจ้าหน้าที่รัฐ ช่วงแรก มีเจ้าหน้าที่มาคอยดูแล บอกกล่าวกับผู้นำในชุมชน กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ขอให้ชาวบ้านตัดไม้ทำลายป่า

ต่อมารัฐได้ให้เอกชนเข้ามาสัมปทานไม้ ชาวบ้านก็ไปเป็นลูกจ้างตัดไม้ ลูกจ้างปลูกลูกพันธุ์ เมื่อการให้สัมปทานเป็นปัญหาต่อชาวบ้าน ไม่มีพื้นที่ให้ชาวบ้านใช้สอย จึงมีข้อตกลง

ร่วมกันที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร ระหว่างเจ้าหน้าที่ป่าไม้ ผู้สัมปทานและผู้นำชุมชนให้ แบ่งพื้นที่ใช้สอยไปให้กับชาวบ้าน ชาวบ้านอยู่ในฐานะผู้ใช้ประโยชน์อย่างเดียว

เมื่อมีการตัดไม้ในพื้นที่สัมปทานมาก จนการฟื้นฟูไม่ทันกับการตัด เจ้าหน้าที่รัฐเลยจัดโครงการฟื้นฟูป่าชายเลน ซึ่งเอาพื้นที่ป่าใช้สอยของชาวบ้าน มีกฎระเบียบห้ามตัด และกระทำการใดๆ ในการฟื้นฟูชาวบ้านเป็นลูกจ้างสาบป่า ปลูกป่า

เมื่อมีการปิดสัมปทานเป็นโอกาสที่ชาวบ้านต้องเปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้ดูแลรักษาจัดการป่าแบบมีส่วนร่วม โดยใช้กระบวนการวิจัย ทำให้เห็นการมีส่วนร่วมที่เริ่มจากการเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ของโครงการวิจัย ตั้งแต่เริ่มทำความเข้าใจ จ เคยต่อต้านหรือไม่เห็นด้วย ก็เริ่มเปลี่ยนเป็นให้ความร่วมมือ โดยให้ข้อมูลบอกเล่าประวัติชุมชน บางคนให้ความร่วมมือกับทีมสำรวจพื้นที่เพื่อศึกษาชุมชน

จากการศึกษาชุมชน ชาวบ้านประมาณ 80% เห็นด้วยกับการทำป่าชุมชน สิ่งแรกที่ชุมชนฟื้นฟูคือ ช่วยกันอนุรักษ์ดูแล ปลูก กทตแทน ปล่อยพันธุ์คืนสู่ธรรมชาติ เป็นกระบวนการที่มีเยาวชนลูกหลานช่วยดูแล ด้วยการขอพันธุ์ไม้และสัตว์น้ำจากศูนย์วิจัยฯ ร่วมกันปลูกและปล่อยกิ่งคืนสู่ธรรมชาติปีละ 2 ครั้ง ส่งผลให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่มขึ้นไม่ต้องออกไปหาเงินไกล ปริมาณชาวบ้านมาร่วมกิจกรรมเพิ่มขึ้น จากร่วมประมาณ 40% กลายเป็น 70%

นอกจากนี้ชาวบ้านยังร่วมแสดงความคิดเห็นในการประชุม อภิปรายกฎระเบียบป่า การจัดพื้นที่ การวางแผนกิจกรรมฟื้นฟู แสดงความคิดเห็นในการสร้างศาลาการเรียนรู้และอื่นๆ ทั้งร่วมออกกำลังกาย กำลังทรัพย์สินต่างๆ

5. จุดเด่นหนึ่งของการวิจัยประชาชน ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น คือการขยายผลจากการวิจัย สู่เยาวชนและห้องเรียน ที่พบว่าหลายโครงการทำได้ดี และแม้ว่าบางโครงการยังทำได้น้อยหรือไม่ได้เต็มที่ดังที่คาดหวัง แต่ก็มี ความพยายามในเรื่องดังกล่าว นับว่าประชาชนให้ความสำคัญกับ บคนรุ่นต่อไปในการตระหนักถึงบทบาทสำคัญในเรื่องอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น

งานวิจัยด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น ยังสะท้อนให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของระบบนิเวศของประเทศ ซึ่งกำลังถูกทำลายลงไป แต่ชุมชนเล็กๆ เหล่านี้ได้พยายามต่อสู้ เรียกร้องและทวงสิทธิในการดูแล ฟื้นฟู และนำความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรเหล่านี้กลับมา งานวิจัยของชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่น จึงเป็นเสมือน“การพูด” ผ่านสังคม ที่เมื่อก่อนนี้ ไม่มีใครฟัง ไม่มีใครได้ยิน ให้สังคมได้รับรู้ โดยผ่านการพูดอย่างเป็นวิชาการ ที่เรียกกันว่า “งานวิจัย” แม้จะเป็นสิ่งที่ชุมชนไม่เคยชิน ไม่นัดที่จะทำมา

ก่อน แต่ก็พบว่า ชุมชนมีความพยายามอย่างยิ่งยวดที่จะเรียนรู้ ปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นและสามารถพัฒนาตนเองเป็นนักวิจัยชุมชนได้ดี

อย่างไรก็ดี งานวิจัย ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและภูมิปัญญาท้องถิ่นนั้น ยังไม่มีการประเมินหรือคำนวณมูลค่าทางเศรษฐกิจของทรัพยากรธรรมชาติ ภูมิปัญญาเหล่านั้น ถ้ามีการคำนวณออกมาจะเห็นต้นทุนของทรัพยากรที่เราจะต้องสูญเสียไปได้ชัดเจนขึ้น จากการทำลายทรัพยากร หรือรู้ต้นทุนของทรัพยากร ทรัพยากรที่เราจะไปใช้ อันจะทำให้มีการใช้ทรัพยากรอย่างเหมาะสมมากขึ้น ยกตัวอย่างเช่น ในป่าชุมชน การที่ชาวบ้านตัดไม้ต้นหนึ่งที่มีการปลูกมาถึง 20 ปีไปขาย เพื่อนำไปเผาถ่าน ในราคาเพียงตันละ 10 บาท ถามว่า ต้นทุนของต้นไม้แต่ละต้นที่ปลูกมาแล้ว 20 ปีนั้นมีมูลค่าเท่าไร และเมื่อเทียบกับ ราคาขาย 10 บาท นำไม้ไปเผาถ่านได้ก็กระสอบ ตีราคาขายแล้ว เราจะขาดทุนหรือกำไรจริงเท่าไร ป่า 1 ไร่ ที่ถูกโค่นไป ทำให้เราสูญเสียต้นทุนทรัพยากรในราคาเท่าไร ตรงนี้จึงจะทำให้ชุมชนเห็นตัวเลขชัดเจนและเกิดการตระหนักมากขึ้นอีก ⁹

⁹ งานวิจัย รูปแบบการหาปลาที่เหมาะสมกับสภาพระบบนิเวศของชุมชนลุ่มน้ำมูน ตอนกลาง ของไฟจิต ศิลารักษ์ และคณะ (2547, น. 54) ได้พยายามคำนวณการหาปลาของชุมชนเป็นตัวเงิน โดยได้ใช้แบบสำรวจเก็บรวบรวมข้อมูลทุกหลังคาเรือนใน 10 หมู่บ้านของตำบลกุดชา คิมและตำบลทับใหญ่ 942 หลังคาเรือน พบว่าทุกหลังคาเรือนได้ใช้ประโยชน์พื้นที่ตามกุดชาคิมหา ปลา แต่จะไม่ได้หาประจำตลอดปี เป็น การหาตามช่วงฤดูกาล เพื่อเป็นอาหารในครัวเรือนเท่านั้น แต่ในส่วนของครอบครัวที่ไม่มีนา หรือมีที่น้อย กลุ่มหลังนี้จะเป็กลุ่มคนที่หาปลาประจำตลอด ทั้งปี และเป็นผู้ที่มีความชำนาญ เชี่ยวชาญในการหาปลา (พรานปลา) ซึ่งนอกจากจะหาเพื่อเป็น อาหารในครัวเรือนแล้ว ยังเป็นการหาเพื่อแลกข้าวกิน และขายเป็นรายได้ในครอบครัวด้วย

จากการสำรวจข้อมูล พบว่าใน 10 หมู่บ้าน มีอยู่ 7 หมู่บ้านที่มีพรานปลา หรือผู้ที่หาปลา ประจำตลอดปี จำนวน 87 ครอบครัว และได้จัดเวทีแลกเปลี่ยนระดมข้อมูลเพิ่มเติม ได้ประเมิน ร่วมกันว่าในปีหนึ่งๆ กลุ่มนี้จะหาปลาได้มากถึง 150,000 กิโลกรัม (150 ตันต่อปี)และเมื่อรวมกับ อีก 855 ครอบครัวที่หาปลาตามช่วงฤดูกาล แต่ไม่ได้หาตลอดปี รวมแล้วจะหาปลาได้ประมาณ 200,000 กิโลกรัม (200 ตันต่อปี) คิดเป็นมูลค่ากว่า 6,000,000 บาทต่อปี (คิดเฉลี่ยกิโลกรัมละ 30 บาท) นี่คืต้นทุนด้านอาหาร(เฉพาะปลา) ที่ชาวบ้านต้องสูญเสียไปในหนึ่งปี ไม่นับรวมต้นทุนอื่นๆ อีกมากมายหลายชนิด โดยเฉพาะต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมที่ไม่สามารถประมาณค่าเป็นตัว เงินได้

ในระดับมหภาค โครงการขนาดใหญ่ของรัฐที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนก็ไม่เคยมีการคำนวณต้นทุนทรัพยากรธรรมชาติเช่นกัน เช่นการสร้างเขื่อนทับที่ทำกินของชาวบ้านโดยต้องตัดไม้ทำลายป่าลงไปหลายพันไร่ รัฐไม่เคยมีการคำนวณต้นทุนทรัพยากรที่เราต้องสูญเสียไป คำนวณแต่ผลลัพธ์หรือรายรับที่เราจะได้เป็นตัวเงินเท่านั้น เช่นจะได้กระแสไฟฟ้าเท่าไร คิดเป็นมูลค่าเท่าไร นับเป็นการมองด้านเดียวและทำให้เราต้องสูญเสียต้นทุนทรัพยากรธรรมชาติอย่างมหาศาลและไม่คุ้มผลประโยชน์ที่เราจะได้อย่างแท้จริง โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นทุนทางวัฒนธรรม วิถีชีวิต ที่ไม่สามารที่จะประมาณค่าเป็นตัวเงินได้ ที่เมื่อถูกทำลายไปแล้วอาจยากที่จะสร้างขึ้นใหม่หรือเรียกกลับคืนมาได้